

ลักษณะของตัวละคร

ในการกำหนดประเภทของวรรณคดี นอกจากจะพิจารณาแก่นเรื่อง โครงเรื่อง วิธีการแต่ง ฯลฯ แล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่จะต้องพิจารณา คือ ลักษณะของตัวละคร โดยเฉพาะตัวเอก หลักในการแบ่งประเภทวรรณคดีมักจะกล่าวถึงลักษณะของตัวเอกในวรรณคดีประเภทนั้น ๆ ไว้ด้วย เช่น วรรณคดีประเภท Myth ตัวเอกจะเป็นเทพเจ้า หรือมีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้า วรรณคดีประเภทโรمانซ์ ตัวเอกจะเป็นอัศวิน มีความเก่งกล้าสามารถในการรบ นิสัยกล้าหาญเด็ดเดี่ยว รักความยุติธรรม เป็นต้น

นอกจากลักษณะของตัวละครจะมีความสำคัญในแง่ของการกำหนดประเภทตัวละครแล้ว ในการศึกษาตัวละครยังทำให้เข้าใจแก่นเรื่อง และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างโครงเรื่องกับตัวละครว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างไรในแต่ละเรื่อง การสร้างลักษณะนิสัย (Characteristic) ของตัวละครนั้น มีความสำคัญมาก ความสมเหตุสมผลของตัวละคร เป็นสิ่งที่จะทำให้คุณค่าของวรรณคดีแต่ละเรื่องเด่นชัดหรือลดลงได้ ในบางครั้ง เนื้อเรื่องอาจโลกโศกโศกเกินกว่าความเป็นจริง ผู้แต่งจะต้องคำนึงถึงความสมจริงของตัวละคร เพื่อที่จะไม่ให้เรื่องนั้นเหลือเชื่อจนเกินไปนัก และถ้าในตอนที่ ลักษณะของตัวละครโลกโศกกว่าปกติ ผู้แต่งก็ต้องสร้างเหตุการณ์ในเรื่องให้มีเหตุผลเพียงพอที่จะเป็นไปได้ ถ้าหากผู้แต่งไม่สามารถทำให้เกิดความสมดุลระหว่างเนื้อเรื่องกับตัวละคร เรื่องนั้น ๆ อาจขาดความสมจริง อันมีผลทำให้คุณค่าลดน้อยลง เพราะคุณสมบัติประการหนึ่งของวรรณคดีนั้นอยู่ที่การสามารถทำให้ผู้อ่านเห็นว่า เรื่องนั้น หรือเหตุการณ์นั้นอาจเป็นไปได้ แม้ว่าเรื่องนั้นอาจไม่มีโอกาสเกิดขึ้นจริง ๆ แต่ก็ต้องทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่าจะเกิดขึ้นได้ มีเหตุผลพอที่จะเป็นไปได้ตามที่ผู้แต่งบรรยาย

ลักษณะของตัวละคร เป็นส่วนประกอบสำคัญที่จะทำให้ผู้อ่านสนใจ หรือนิยมชมชอบวรรณคดีเรื่องหนึ่งเรื่องใดมากเป็นพิเศษได้ ผู้อ่านมักจะจดจำตัวละครที่มีลักษณะเด่นต่างจากตัวอื่น ๆ ได้ดี

และทำให้จดจำวรรณคดีเรื่องนั้น ๆ ได้ด้วย ดังเช่น เรื่องพระอภัยมณีเป็นเรื่องที่มีตัวละครเด่น ๆ หลายตัว แต่ละตัวล้วนมีลักษณะพิเศษที่ทำให้ผู้อ่านสนใจและจดจำได้ดี เป็นต้นว่า พระอภัยมณี แม้จะมีเค้าเป็นตัวละครเอกในเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ซึ่งมีอยู่มากในวรรณคดีไทย แต่พระอภัยมณีก็มีลักษณะเด่นเฉพาะตัวที่ทำให้ผู้อ่านจดจำได้ดี เช่น มีปี่เป็นของประจำตัว มีนิสัยใจอ่อน ไม่คอยเก่งในเรื่องรบ แต่ชำนาญเรื่องการเกี้ยวผู้หญิง เป็นต้น

สุนทรภู่ได้สร้างตัวละครในเรื่องพระอภัยมณีไว้อย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะในด้านนิสัยและความประพฤติของตัวละครนั้น มีลักษณะเด่นแตกต่างจากเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ หรือวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อยู่หลายประการ และความต่างนี้เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้งานชิ้นนี้มีลักษณะเด่นเฉพาะตัวอันทำให้ได้รับความนิยมจากผู้อ่านไม่เสื่อมคลาย

ตัวละครเอกที่จะนำมาพิจารณาลักษณะนิสัยและบทบาท คือ พระอภัยมณี ทั้งนี้เพราะพระอภัยมณี เป็นตัวละครที่มีลักษณะแปลกกว่าตัวละครเอกในเรื่องอื่น ๆ หลายประการ ดังจะได้นำมากล่าวโดยละเอียด

๓.๑ พระอภัยมณี

๓.๑.๑ รูปร่างลักษณะภายนอก

พระอภัยมณีมีรูปร่างงดงาม เช่นเดียวกับพระเอกในวรรณคดีไทยทั่วไป แม้จะไม่มีข้อความที่พรรณารูปร่างหน้าตาละเอียดเท่าพระลอ ซึ่งมีบทชมโฉมเด่นเป็นพิเศษ แต่ก็เป็นที่เข้าใจว่ารูปร่าง โดยที่มีถ้อยคำซึ่งกล่าวประกอบเมื่อเอ่ยถึงพระอภัยมณีเน้นในเรื่องรูปร่างเสมอ ๆ เช่น "ทรงโฉมประโลมลักษณะ" "วีไลโฉม" "วีไลลักษณะ" เป็นต้น นอกจากนี้ยังกล่าวว่า เมื่อผู้อื่นได้เห็นพระอภัยมณีก็ชื่นชมในรูปร่างหน้าตาอันงดงาม เป็นต้นว่า บรรพบุรุษของท้าวสีราชนได้เห็นพระอภัยมณีเมื่อเป็นคานส ก็ยังตะลึงในรูปร่าง

สุนทรภู่ไม่ได้กล่าวถึงลักษณะประการหนึ่งซึ่งพระเอกในวรรณคดีอื่น ๆ มักจะไม่ขาด คือ ความมีอำนาจหรือความสง่ามาเกรงขาม พระเอกในวรรณคดีไทยแทบทุกเรื่อง แม้จะมีรูปทรงองค์เอวอ่อนแอเพียงไร ผู้แต่งก็มักจะไม่เว้นที่จะกล่าวถึงความมีสง่า มีอำนาจควบคู่ไปด้วย แต่ใน

กรณีของพระอภัยมณี ไม่เคยปรากฏว่าสุนทรภู่กล่าวถึงคุณลักษณะข้อนี้เลย ทั้งที่ตัวพระเอกในบทละครนอกบางเรื่อง แม้จะมีลักษณะนิสัยคล้ายกับพระอภัยมณีในบางประการ เช่น ชี้อลาด ใจอ่อนหูเบา แต่ผู้แต่งก็ไม่ลืมที่จะกล่าวว่ามีคำสั่งว่าเป็นที่ยำเกรงของผู้ที่โคพบเห็น เช่น พระปิ่นทองในเรื่องแก้วหน้าม้า จักว่าเป็นพระเอกที่ชี้อลาดที่สุดคนหนึ่ง ก็ยังมีท่วงท่าน่าเกรงขาม มีอาวุธประจำตัวไว้ประกอบบุคลิกเมื่อจะแสดงอำนาจ แต่พระอภัยมณีไม่มีท่วงที่แสดงอำนาจเลย แม้กระทั่งในตอนที่มีมัจฉาพาเอานางสุวรรณมาลิกับชิตาแปดไปลังกา พระอภัยมณีโกรธพวกขุนนางนายทหารเมืองมลิที่ป้องกันไม่ได้ แต่ก็ไม่ได้แสดงความโกรธหรือแสดงอำนาจแก่พวกขุนนางเลย เพียงแต่ถามว่ารู้หรือไม่ว่าความบกพร่องครั้งนั้นมีโทษอย่างไร ครั้นขุนนางขอโอกาสแก้ตัวโดยยกไปรบกับลังกา พระอภัยมณีก็พอใจยกโทษให้ ซึ่งลักษณะนี้ผิดกับพระเอกเรื่องอื่น ๆ ส่วนมาก

การที่สุนทรภู่ไม่ได้กล่าวถึงความมีอำนาจมีสง่าของพระอภัยมณีเลย อย่างมากก็เพียงใช้คำว่า "พระอภัยเจ้าไตรจักร" หรือ "พระอภัยเจ้าไตรภพ" อาจเป็นเพราะต้องการให้สอดคล้องกับลักษณะนิสัยอื่น ๆ ของพระอภัยมณี ซึ่งมีความแตกต่างจากพระเอกอื่น ๆ เป็นอันมาก

๓.๑.๒ ลักษณะนิสัย

พระอภัยมณีมีนิสัยที่เรียกได้ว่าตรงกันข้ามกับพระเอกในอุคมคติทั่วไป คือแทนที่จะมีความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว รักการผจญภัยและการต่อสู้ โดยเฉพาะการรบเพื่อเกียรติยศ อันเป็นนิสัยของอัศวิน ดังเช่นที่นายคัมภยู. พี. เคอร์ กล่าวไว้

อัศวินนั้นมีลักษณะสำคัญ คือ ชอบผจญภัย รักเกียรติยศยิ่งกว่าชีวิต ยกย่องสตรี รักความสัตย์ และจงรักภักดีต่อมุลนาย^๑

^๑ คร. วิทย์ กวีศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๘), หน้า ๑๐๗

ตัวพระเอกในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ มักจะเป็นนักรบ ขอมบุญญา มีความกล้าหาญ แม้ว่าพระเอกบางเรื่องจะค่อนข้างซื่อซลาด เช่น พระปิ่นทอง ในเรื่องแก้วหน้าม้า หรือ พระมณีพิไชย ในเรื่องมณีพิไชย เมื่อพบศัตรูหรือไต่เขาศึกก็กลัวกลัว แต่ศัตรูในเรื่องเหล่านั้นมักเป็นยักษ์ หรือศัตรูที่มีพลังอำนาจมากเป็นพิเศษ จึงมีเหตุที่ควรกลัว ส่วนพระเอกยมนั้น ไม่ได้ซลาดเฉพาะเมื่อเผชิญศัตรู หากมีความซลาดอยู่เป็นนิสัย กลัวการต่อสู้ กลัวความทุกข์ยากที่จะต้องประสบในอนาคต กลัวเหตุการณ์จะไม่เป็นไปตามที่ต้องการ ดังเช่นในตอนที่ถูกทหารสุทัศน์ขับออกจากเมือง พระเอกยมนึกคร่ำครวญกลัวความทุกข์ยาก จนศรีสุวรรณกล่าวว่

..... พี่ซื่อซลาด เป็นชายชาติช่างงาไม่กล้าหาญ^๑

พระเอกยมนั้นไม่ค่อยกล้าที่จะตัดสินใจด้วยตนเอง มักจะปิดให้เป็นหน้าที่ของผู้อื่น ซึ่งลักษณะนี้แสดงความซลาดที่จะรับผิดชอบ อันเป็นการผิดวิสัยของผู้เป็นใหญ่ เช่น ในตอนที่อุศเรนขอร้อง สุวรรณมาลีคืน พระเอกยมนั้นใจจริงไม่ยกคืน แต่ก็ไม่กล้าที่จะปฏิเสธด้วยตนเอง กลับปิดไปให้สินสมุทร ถึงแม้พระเอกยมนั้นจะอ้างว่า เห็นกับบุญคุณของอุศเรนที่รับลงเรือมาจากเกาะ แต่การกระทำของพระเอกยมนั้นก็แสดงว่า พระเอกยมนั้นไม่ยกคืนให้ หากแต่กลัวคนอื่นจะว่า จึงยกให้เป็นหน้าที่ของสินสมุทรที่จะตัดสินใจ ครั้นสินสมุทรไม่ยอมคืนให้ พระเอกยมนั้นก็ยังไม่กล้าที่จะออกปากปกป้องลูก กลับออกตัวว่าลูกคือ ไม่กลัวใคร และว่าจะวางตัวเป็นกลาง ไม่ช่วยใครทั้งสิ้น เมื่อพิจารณาเนื้อความตอนนี้จะเห็นได้ว่า พระเอกยมนั้นมีความกลัวอยู่สองประการ คือ กลัวคนอื่นจะว่าไม่คิดถึงบุญคุณอุศเรน และกลัวที่จะปกป้องลูกของตัวเอง โดยการทำศึกกับอุศเรน ผลก็คือนางสุวรรณมาลีเจ็บใจถึงกับว่าประชดภายหลังว่า

น้องตั้งสัตย์ตัดขาดแล้วชาตินี้ อันสามีซื่อซลาดไม่ปรารถนา^๒

^๑ สุนทรภู่, พระเอกยมนิ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔

อุศเรนเองก็ไม่ได้ชื่นชมในการกระทำของพระอภัยมณีเลย กลับท้าวพระอภัยมณีนั้นเจตนา
จะไม่คืนนาง หากอาศัยสินสมุทรเป็นข้ออ้างเท่านั้นเอง จึงแถลงเถาะว่า

เมื่อรักหญิงทั้งสัตย์คัญชาย

ไม่เสียดายค่าแล้วก็แล้วไป

.....

พระเชษฐาวาจริงทุกสิ่งไป

คงจะไต่เซยชมสมคะเน

ฉวยรบพุ่งยิงยิงชิงไปไต่

ก็อาศัยอยู่ควายนางจะหางเห

สนิทแนบแนบคายนางกายเห

เขียนจระเข้ขึ้นไว้หลอกตะคอกคน °

พระอภัยมณีก็จะใช้วิธีปิดความลับปิดชอบในการตัดสินใจไปให้คนอื่นเสมอ ดังเช่น เมื่อทัพ
ถึงกามาถึงเมืองผลึก พระอภัยมณีปรึกษานางว่าลี้ว่า

จะจัดแจงแต่งทหารออกต้านตี

หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร ๒

ข้อความนี้แสดงถึงการไม่กล้าตัดสินใจของพระอภัยมณีและความฉลาดในเรื่องการรบ พระ
อภัยมณีนั้นมีความแตกต่างจากพระเอกอื่นอยู่แล้วในแง่ที่ไม่มีความรู้ในเรื่องการรบพุ่งเลย ดังที่พระ
อภัยมณีเองกล่าวกับศรีสุวรรณ รณและสินสมุทรว่า

วิสัยพินชำนานูแตกการปาก

มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ ๓

ความรู้ของพระอภัยมณีมีแต่วิชาปี่จิ้ง ๆ แม้แต่วิชาความรู้เกี่ยวกับโหราศาสตร์ การดู
คืนฟ้า ดูฤกษ์ยาม ก็ไม่มี ดังในตอนที่เกิดแผ่นดินไหวเพราะนางเสาวคนธ์ชุกโคตรเพชร พระอภัย
มณีไม่รู้เลยว่าเกิดเหตุเพราะอะไร

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๒๕๖ - ๗

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๖.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.

พระอภัยไม่สู้รูปำรำ

จึงตรัสวำวันนั้ฤกษ์คั้ณั้ก^๑

เนื่งจำกพระอภัยมณีไม่มีฝีมือทำกรำรบ และไม่เคยตองบัญชำกรำรบเองจริง ๆ เลย
พระอภัยมณีจึงไม่ค้มีโอกำสแสดงฝีมือรบเหมือนคนอื่น ๆ^๒ นอกจำกในครั้งที้พมำงละเวงวันพักลำง
ส่นำมรบเป็นครั้งแรก

พระอภัยใจกลำเห็นขำศึก

ลูกสื่อกองอำจพำคพระแสง

นำงแ่งอื่กหลั้กเลื่ยงก็เพื่ลื่ยงแพล่ง

พระตอแยงยกบึ้นขั้นขั้นยั้ง^๒

ตลอดทั้งเรื่อง พระอภัยมณีแสดงควำมกล้าหำญครั้งนั้ครั้งเกื่ยว^๓ โดยปกติ ควำมขลำนค
ของพระอภัยมณีเห็นค้ชัดเจนจำกกรำที้ไม่เคยยอมรับฉิฉอขมในเรื่งกรำตค้สินใจ ทั้งนี้เป็นเพรำะ
ขำนควำมมันใจในควำมสำมำรถของตนเอง ค้งเช่นที้ปริกขำนำงวำลีเรื่งกรำศึก ถำนำงบอกให้หนี
พระอภัยก็ค้งจะหนี กรำที้พระอภัยมณีตองเป็นแม่ทัพก็เพรำะเป็นหนำที้ที้เลื่ยงไม่ค้ โอกำสค้ที้เลื่ยง
ค้ได้ พระอภัยมณีก็จะยกให้เป็นหนำที้ของค้คนอื่น ถำจะอ้ำงวำ หนำที้ในกรำออกรบเป็นของแม่ทัพ
น่ำยกองไม่ไซ้หนำที้กษัตริย์ ก็อ้ำงไม่ค้ เพรำะค้คนอื่น ๆ ในเรื่งนั้ที้เป็นกษัตริย์ ก็ออกรบเอง
ค้งเช่นศรีสุวำรณ เป็นต้น กรำที้พระอภัยมณีไม่ออกรบนั้น จึงเป็นเพรำะขำนฝีมือและขำนควำม
มันใจในควำมสำมำรถของตนเองมำกกว่ำอ้ำงอื่น

ตำมปกติ ค้้วพระเอกเป็นผู้นั้มีหนำที้ช่วยเหลือบุคคลอื่นเมื่อเกิดควำมค้ฉิฉอร้อนขั้น แต่ใน
เรื่งนั้ กลับมีลักษณะตรงกันขำม ค้คือ พระอภัยมณีซึ่งเป็นพระเอก ตองค้ยอมรับควำมช่วยเหลือจำก
ค้คนอื่นตลอดเวล่ำ ไม่เคยแก้ปัญหำค้ด้วยตนเองเลย ไม่วำจะเป็นเรื่งบำนเมือง หรือเรื่งผู้นั้หญิง
พระอภัยมณีค้ได้แสดงสรำตัวเอง และค้คอยควำมช่วยเหลือจำกค้คนอื่น เมื่อค้ที้ค้กทุกขค้ได้ยำกก็ค้ได้แต่
คร่ำครวญ โศกเศร้าเสียใจในวำสนำ ยั้งกว่ำนั้ บางครั้งพระอภัยมณีเองเป็นค้ถนสรำงปัญหำให้

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปำบรรณำคำร ๒๕๐๘), หนำ ๘๐๕.

^๒ เรื่งเกื่ยวกัน, หนำ ๕๓๑.

คนอื่นต้องเดือดร้อน เช่น ในขณะที่ศรีสุวรรณและสินสมุทรต้องรับผิดชอบ พระอภัยมณีกลับตามนาง
ยุพาทกาเข้าเมืองลังกาไปโดยไม่บอกไม่กล่าวใครทั้งสิ้น ทำให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อนกันไปทั้ง
กองทัพ เพราะเหตุที่พระอภัยมณีทำการโดยไม่คิดหน้าคิดหลังให้รอบคอบ เอาแต่ความพอใจของตน
เป็นที่ตั้ง โดยเฉพาะในเรื่องผู้หญิง ซึ่งเรื่องนั้นสินสมุทรเองก็เคยไม่ไว้ใจ ถึงกับออกปากกับพระ
อภัยมณีว่า

.....

จะหน้าเสียการรำคาญใจ

อย่าแปลคนเป็นมิตรพิสมัย

ใครเห็นให้ซาพันเสียทันที^๑

เสนาเมืองลังกาก็เคยกล่าวกับอุศเรนว่า

อันรูปทรงองค์พระอภัยมณี

คูทรงที่เชอทายาทชาติเจ้าชู^๒

ยิ่งกว่านั้น พระอภัยมณีเองเป็นคนให้สัญญากับสินสมุทรว่า "แต่ไปไม่เป็นเหมือนเซ่นเคย"
แสดงว่าพระอภัยมณีก็ยอมรับว่า เรื่องผู้หญิงเคยทำความยุ่งยากให้หลายครั้ง เพราะความใจอ่อน
และไม่รอบคอบของพระอภัยมณีนี้เองที่ทำให้เกิดความวุ่นวาย ตามเนื้อเรื่องนั่นกล่าวไว้ว่า นางละเวง
วิเศษทำเสน่ห์พระอภัยมณี จึงทำให้ลุ่มหลงถึงกับทิ้งทัพเมืองยลิกไปเมืองลังกา แต่ถาพิจารณาจาก
นิสัยของพระอภัยมณีแล้ว จะเห็นว่า พระอภัยมณีเป็นคนหลงในรูปโฉมและมายาสตรี ถึงแม้นาง
ละเวงวิเศษจะไม่ทำเสน่ห์ พระอภัยมณีได้พบหน้าก็อาจรักและหลงใหลเช่นเดียวกัน ลักษณะเหล่านี้
ทำให้พระอภัยมณีเป็นพระเอกที่แปลกออกไปจากพระเอกในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ เป็นอันมาก ใน
ขณะเดียวกัน ก็ทำให้ผู้อ่านสามารถจดจำพระอภัยมณีได้ดี เนื่องจากความแปลกเหล่านี้สร้างความ
เป็นตัวของตัวเองให้พระอภัยมณี ไม่ได้เป็นพระเอกตามแบบฉบับซึ่งมีลักษณะเหมือนกันไปหมดแทบ
ทุกเรื่อง

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๒๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๔.

นักวรรณคดีบางท่านกล่าวว่า พระอภัยมณีนั้นมีลักษณะเป็นศิลปิน เช่นเดียวกับตัวสุนทรภู่ ขอมมีอารมณ์อ่อนไหว สะเทือนใจง่าย ซึ่งคำกล่าวนี้ก็น่าจะเป็นความจริงอยู่บ้าง พระอภัยมณีแม้จะเป็นกษัตริย์แต่ก็เป็นกษัตริย์ศิลปิน ไม่ใช่กษัตริย์นักรบ การที่สุนทรภู่สร้างลักษณะนิสัยของพระอภัยมณีดังกล่าวจึงสอดคล้องกับบทบาทในเรื่อง สิ่งที่ที่น่าสนใจ คือ สุนทรภู่สร้างลักษณะของพระอภัยมณีขึ้นจากลักษณะของผู้ใด หรือเป็นบุคคลในจินตนาการโดยแท้จริง และการสร้างตัวละคร เช่นนี้มีผลต่อเรื่อง โดยส่วนรวมอย่างไรบ้าง ในเมื่อเรื่องนี้มีลักษณะเป็นเรื่องโรมานซ์ แต่ตัวละครมีลักษณะเกือบเรียกได้ว่าตรงกันข้ามกับตัวละครเอกของเรื่องโรมานซ์^๑

มีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าเรื่องที่มาจากพระอภัยมณีและแสดงผลการค้นคว้าไว้หลายแนวด้วยกัน แนวที่มีเหตุผลน่าสนใจที่สุดคือ ที่นายชนิด อัญโพธิ์ ค้นคว้าและชี้แจงไว้ในเรื่อง "ตัวละครคอนและบันทึกเหตุการณ์ในพระอภัยมณี"^๒

ดูเหมือนท่านสุนทรภู่จะสมมติตัวท่านเอง เป็นพระอภัยมณี และสร้างลักษณะให้เป็นผู้เชี่ยวชาญในการเป่าปี่ ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ว่า

"ที่สุนทรภู่คิดให้พระอภัยมณีชำนาญการ เป่าปี่แปลกกับวีรบุรุษในหนังสือเรื่องอื่น ๆ นั้น ก็มีเค้ามูลอยู่ในพงศาวดารจีนเรื่อง "ไซฮัน" คือ เดี่ยว เหลียง เมื่อรบกับพระเจ้าอ๋องป๋อง" และการชำนาญทางเป่าปี่นี้ อาจเทียบได้กับความเชี่ยวชาญในการแต่งกลอนเพลงยาวหรือกลอนสุภาพ ซึ่งกล่าวว่าเป็นลักษณะนิสัยของพระอภัยมณีด้วย เช่น เมื่อพระอภัยมณีจะพานางสุวรรณมาลีกลับมาส่องเมืองฉลิ้ง และเกิดรักนางสุวรรณมาลีขึ้น แต่ไม่กล้าพูดจาเกี่ยวกับนางต่อหน้า จึงแต่งเพลงยาวเกี่ยว เช่นที่กล่าวไว้

^๑ จะกล่าวถึงโดยละเอียดในตอนที่ ๔

^๒ ชนิด อัญโพธิ์, ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม

พระอภัยไม่รู้ที่จะเจรจา
จำจะหยอนผอนตามทรมาสวาท
ทำเพลงยาวนำวโนมโประโลมลาน

จะขึ้นพาไปก็เห็นไม่เป็นการ
ให้สมมาคณผอนค้วยอ่อนหวาน
คงเป็นการกุสักรวันหนึ่งมันคง

หรือเช่น เมื่อกำลังรบคิดพันกับนางละเวง ก็กล่าวถึงพระอภัยมณีว่า

ฝ่ายองค์พระอภัยวิไลโฉม
อยู่รณทรงองค์เอกเซนกนอน

ทรงจะโถมเสี้ยค้วยหมายสายสมร
คิดแตกลอนเพลงยาวเมื่อคราวกรวญ

นี่ก็จะเป็นลักษณะของท่านผู้แต่งเองกระมัง แม้แต่ชื่อที่คุ้นเคยอักษรอยู่ เช่น ภู กับ อภัย (มณี)
ถึงว่าท่านสุนทรภู่นำเอาชื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณไปยกให้แก่ใครต่อใครในบางคราว เช่น
ที่กล่าวถึงในคำกลอน "รำพันพิลาป" ว่า

จะลี้กลาหาพระอชิตฐาน
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ

โดยกันการ เคื้อครอนสุดผอนต้น
เชอช่วยกันแกรอนค้อยหยอนเย็น

ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ประทานอธิบายไว้ว่า พระอภัยมณีในกลอนนี้หมายถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปักษ์ และศรีสุวรรณหมายถึงเจ้าฟ้าปิ๋ว แต่ท่านจะยกให้เป็นนามสมมติแก่ท่านผู้ใดก็ตาม ถ้าเราพิจารณาตามประวัติศาสตร์จริงของท่านสุนทรภู์ ตอนเมื่อสิ้นรัชกาลที่สองแล้ว ก็จะมีพบว่า ท่านต้องออกบวชอยู่หลายปี (แม้จะลี้กออกมาให้เห็นจะภายหลังแต่งเรื่องพระอภัยมณีจบแล้ว) และพระอภัยมณีนั่นเล่า ภายหลังก็ออกบวชเหมือนกัน ถ้าเราอ่านคำกลอนเรื่องพระอภัยมณีแล้ว วางแนวไว้เป็นข้อสังเกต จะเห็นชัดว่า ตัวพระอภัยมณีในเรื่อง จะเป็นใครอื่นไปไม่ได้ นอกจากท่านผู้แต่ง คือ ท่านสุนทรภู์

นอกจากนี้ นายชนิด อยู่โพธิ์ ได้เทียบเรื่องชีวิตจริงของสุนทรภู์กับชีวิตของพระอภัยมณีในเรื่องคือ กล่าวว่ พระอภัยมณีมีลูก ๓ คน ต่างแม่กัน สุนทรภู์เองก็มีลูกชาย ๓ คน ต่างแม่กัน คือ นายพิศเกิดจากภรรยาชื่อ จัน นายตาบเกิดจากภรรยาชื่อ นิม และนายนิลเกิดจากภรรยาชื่อ ม่วง ซึ่งถ้าจะเปรียบถึงขั้นเทียบว่า ลูกของสุนทรภู์คนไหนตรงกับสินสมุทร คนไหนตรงกับสุดสาคร เห็นจะเป็นไปได้

เพียงแต่กำลังเกาในเรื่องจำนวนและลักษณะที่เป็นลูกคนละแม่กัน ส่วนธิดาแฝกสองคนของพระอภัยมณีนั้น เกิดจากนางสุวรรณมาลี แต่สุนทรภู่ไม่มีลูกสาว นายชนิดสันนิษฐานว่า อาจเป็นไปตามหลักจิตวิทยา คือ สุนทรภู่ไม่มีลูกสาวก็คงอยากได้ จึงสร้างตัวละครสุวรรณ จันทร์สุภาขึ้นในเรื่องพระอภัยมณี

นอกจากนี้ การบรรยายอุปนิสัยบางประการก็คล้ายคลึงกับนิสัยของสุนทรภู่เอง เช่น เจ้าชู้ และเกรงใจภรรยา ในนิราศเรื่องต่าง ๆ สุนทรภู่มักจะกล่าวถึงชื่อของผู้หญิงหลายคนที่มีความสัมพันธ์กันในแง่ชู้สาว คนที่เอ่ยถึงบ่อยที่สุดคือ แม่จัน นั้น สังเกตได้ว่าสุนทรภู่ทั้งรักมากและเกรงใจมาก ท่านองเดียวกันที่พระอภัยมณีรักและเกรงใจนางสุวรรณมาลี แม่แต่จะไปลานางละเวงวิฬาก็เกรงนางสุวรรณมาลี จะว่า

จะไปสังนางวิฬากรงมาลี

แกลงพาที่เพงบายให้คายใจ ๑

ฝ่ายนางละเวงวิฬานั้น พระอภัยมณีก็เกรงใจอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน หรืออย่างน้อยก็กล่าวเป็นเชิงว่า ยอมอ่อนข้อให้

ถึงคนอื่นหมิ่นแสนทั้งแดนใคร

จะผลาญให้วอกวายตายทุกทัพ

เว้นไว้แต่แม่ละเวงพี่เกรงฤทธิ์

..... ๒

พระอภัยมณีอาจจะไม่ได้กลัวเกรงนางทั้งสองคนจริงจังนัก แต่ทำทีว่าเกรงใจ เพื่อตัดความรำคาญ ซึ่งลักษณะการกระทำเช่นนี้ สุนทรภู่ปฏิบัติอยู่บ่อย ๆ ดังที่กล่าวไว้ในนิราศเรื่องต่าง ๆ เป็นท่านองยอมอ่อนข้อให้คนรักหรือภรรยา

ลักษณะนิสัยอีกประการหนึ่งที่ใกล้เคียงกัน คือ ความมีใจน้อย และค่อนข้างแสนอน บางที่ถึง

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๘๒๐.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๓.

กับแสดงอาการอย่างผู้หญิง เช่น พระอภัยมณีโกรธนางสุวรรณมาลีและนางละเวงวันพา ที่ไม่ยอมเกี่ยวข้องกับพระองค์ในฐานะแม่เหลื หลังจากเกิดเรื่องมัจฉลา เมื่อสองนางมาเฝ้า พระอภัยมณีก็ "ซ้ำเรื่องค้อนโถมฉายทั้งชายชวา" ^๑ และไม่เพียงแต่พระอภัยมณีเท่านั้นที่มีอาการคล้ายผู้หญิงแสนงอน ตัวละครอื่นก็แสดงอาการทำนองเดียวกัน เช่น สุกสาคร "สุกสาครต่อน้องแล้วร้องคอบ" ลักษณะใจน้อยและค่อนข้างแสนงอนนี้ไม่ค่อยมีปรากฏในตัวละครของวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เมื่อศึกษางานชิ้นอื่น ๆ ของสุนทรภู่ พบว่าสุนทรภู่ชอบใช้วาทจาแสดงความน้อยใจ และบางครั้งก็แถมประชดแถมแนบแนมเสมอ ๆ

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการเปรียบเทียบลักษณะนิสัยของสุนทรภู่กับพระอภัยมณี ซึ่งเมื่อพิจารณาตามแนวนี้ จะเห็นว่ามีส่วนที่อาจจะเป็นไปได้อยู่มากกว่า สุนทรภู่สร้างลักษณะนิสัยของพระอภัยมณีจากนิสัยของตนเอง

อย่างไรก็ตามยังมีแนวสันนิษฐานอย่างอื่นอีกหลายแนว เช่น กาญจนภรณ์ ไค้เขียนบทความไว้ในวิทยาสารว่า เมื่อครั้งสุนทรภู่ไปเพชรบุรี ได้มีเพื่อนสนิทสองคน คนหนึ่งชื่อ นายแก้ว ส่วนอีกคนหนึ่งชื่อ นายทอง นายแก้วมีความสามารถในการเป่าปี่ นายทองมีความสามารถในทางกระบี่กระบอง ครั้งหนึ่งมีเพื่อนของนายแก้วนายทอง ได้มาร่วมกินเลี้ยงกับสุนทรภู่ด้วย เพื่อนของนายแก้วนายทองนี้มีด้วยกันสามคน คือนายหลายซึ่งเป็นเจ้าของเรือ นายสายเป็นไต๋ก๋ง นายเพชรเป็นผู้โดยสาร เมื่อได้กินเลี้ยงกันแล้วก็ออกเรือหาความสำราญด้วยกัน แต่ได้แวะส่งสุนทรภู่ขึ้นที่ตำบลบ้านกุ่มเสียก่อน ในการหาความสำราญครั้งนั้น เเข็ดเกิดพายุจุกเรือลม นายแก้วสาปสูญไปในทะเล นอกนั้นรอดไปได้ ในครั้งนั้นเจ้าเมืองเพชรต้องการให้เล่นละครในจวน และได้ขอร้องให้สุนทรภู่เขียนบทละคร สุนทรภู่จึงเขียนพระอภัยมณีขึ้น จบเพียงแต่มีเสื่อน้ำพาพระอภัยมณีไปไว้ในถ้ำใต้ถ้ำน้ำ กล่าวกันว่า สุนทรภู่เขียนเรื่องนี้โดยเอาเค้ามาจากเรื่องจริง พระอภัยมณีก็คือนายแก้ว ศรีสุวรรณคือนายทอง และเพื่อนสามคนก็คือ พราหมณ์ วิเชียร โมรา สานน ^๒

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘) หน้า ๑๒๖๘.

^๒ ประจักษ์ ปรากฏพิทยาการ เบื้องหลังการแต่งเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร : โอเคียน สโตร์ ๒๕๑๔), หน้า ๑๖ - ๑๗.

ข้อสันนิษฐานแนวนี้อาจเป็นไปได้ในแง่ที่ว่า กวีมักจะเขียนเรื่องที่เกิดจากความประทับใจในเหตุการณ์ที่ประสบมา แต่หลักฐานที่กล่าวอ้างยืนยันยังไม่แน่นแฟ้นเพียงพอ ในงานชิ้นอื่นก็ไม่เคยกล่าวถึงเรื่องนี้เลย ทั้ง ๆ ที่ปกติสุนทรภู่ชอบนำเอาเรื่องต่าง ๆ ในชีวิตจริงมาเล่าไว้ในงานของคนเสมอ เรื่องนี้เป็นเรื่องที่น่าเศร้ามาก ถ้าเกิดขึ้นจริง สุนทรภู่ก็น่าจะไต่กล่าวถึงไว้ในงานนิราศบ้าง อีกประการหนึ่งเรื่องพระอภัยมณีไม่เคยปรากฏเลยว่ามีที่แต่ง เป็นมโหรี ทั้งไม่นิยมเล่นเป็นละครค้าย นอกจากเล่นหุ่นกระบอก ต้นฉบับที่มีอยู่ก็เป็นกลอนอ่านทั้งสิ้น จึงไม่น่าเป็นไปได้ว่าสุนทรภู่แต่งเรื่องพระอภัยมณีครั้งแรกเป็นมโหรี

พ. ณ ประมวลมารค กล่าวถึงที่มาของพระอภัยมณี ไว้ในหนังสือประวัติคำกลอนสุนทรภู่ว่า นายชนิด อยู่โพธิ์ ไต่สันนิษฐานตัวละครพระอภัยมณีและศรีสุวรรณ โดยพิจารณาจากเรื่องรำพันพิลาป ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งว่า

พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ

ขอช่วยกันแก้บนค้อย่อนเย็น

นายชนิดสันนิษฐานว่า พระอภัยมณี หมายถึง เจ้าฟ้ากลาง คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปักษ์ และศรีสุวรรณ หมายถึง เจ้าฟ้าบัว พระอนุชา ซึ่งเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ทั้งสององค์ ส่วนนายชนิด ขำวิไล อธิบายว่า เรื่องพระอภัยมณีนั้นเป็นเรื่องอุปมา การที่กล่าวเปรียบเทียบเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าบัว เป็นพระอภัยมณีและศรีสุวรรณนั้น เป็นเรื่องอุปมาอุปไมย คือ ทั้งสององค์ได้ร่ำเรียนวิชามาด้วยกันเหมือนพระอภัยมณี ศรีสุวรรณ พ. ณ ประมวลมารคกล่าวว่า ข้อสันนิษฐานดังกล่าวเป็นการลากตัวละครเข้าหาเรื่องที่มีอยู่จริง ถ้าจะลากตัวละครเช่นนี้ ก็อาจสันนิษฐานได้อีกแนวว่า พระอภัยมณี ศรีสุวรรณนั้น สุนทรภู่เอาเค้ามาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเหตุที่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งนักวรรณคดีส่วนมากยอมรับว่า สุนทรภู่จะได้เค้าจากพระองค์ท่านมาสร้างเป็นท้าวสุทัศน์ขึ้น^๑

^๑ พ. ณ ประมวลมารค, ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕),

เมื่อพิจารณาข้อสันนิษฐานเหล่านี้แล้ว ส่วนมากจะมีความเห็นตรงกันอยู่ประการหนึ่ง คือ ลักษณะนิสัยของสุนทรภู่จะมีอิทธิพลมากต่อตัวละครเอกย่นนี้ ซึ่งก็ควรจะเป็นคั้งนั้น เพราะกวีมักจะถ่ายทอดเอาลักษณะบุคคลที่ใกล้ชิด หรือที่เคยรู้จักพบเห็น มาเป็นตัวละครในเรื่องที่ตนแต่งขึ้นเสมอ แต่หากจะกล่าวว่าการกระทำของตัวละครเอกย่นนี้ ก็ไม่น่าจะถูกค้องนัก เพราะพระเอกย่นนี้มีลักษณะที่ต่างจากสุนทรภู่อยุ่ค้วย และการดำเนินชีวิตของพระเอกย่นนี้ก็ไม่ใช่ว่าชีวิตชีวิตของสุนทรภูู่ พระเอกย่นนี้เป็นเพียงตัวละครที่สุนทรภูู่สร้างขึ้นให้เหมาะสมกับโครงเรื่องที่เป็นไปคามาจินตนาการของสุนทรภูู่เท่านั้น แต่ในการวาดตัวละครนั้น อิทธิพลจากบุคคลที่แวดล้อมกัอยู่ รวมทั้งตัวกวีเอง ย่อมมีบทบาทต่อตัวละครไม่มากกัน้อย ถ้ากวีสามารถวาดภาพตัวละครให้มีลักษณะนิสัยใจคอเหมือนคนจริง ๆ ได้มากเท่าไร ก็ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่ ตัวละครนั้นมีตัวตน เพราะเหตุที่นิสัยและพฤติกรรมของตัวละครนั้นมีความสมจริง เหมือนกับพฤติกรรมที่บุคคลจริง ๆ ที่มีนิสัยคั้งนั้นจะพึงกระทำ และความสามารถของกวีจะแสดงให้เห็นประจักษ์ก็ตรงการวาดภาพตัวละครนี้เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่ง คั้งที่ คร. วิทย์ คีระศรียานนท์ เขียนไว้ในวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ตอนหนึ่งว่

ถ้าเราจะลองวิเคราะห์ตัวละครในนิพนธ์ของกวีชั้นเยี่ยม เช่น สุนทรภูู่ เซกสเปียร์ เกอเตอะ ราชิน และบัลซัค เราจะเห็นว่า นอกจากลักษณะซึ่งแสดงว่ เป็นบุคคลสมัยใด ชาติภาษาใด และอยู่ในชั้นวรรณะไหน ซึ่งสรุปรวมเรียกว่ ลักษณะที่บ่งถึงอิทธิพลของสังคมแล้ว ยังมีลักษณะพิเศษบางอย่างในตัวละครนั้น ๆ ซึ่งเป็นลักษณะของมนุษย์ทุกยุค ทุกสมัย และทุกชาติทุกภาษา ซึ่งเป็นอิสระแก่อ่านาจแวดล้อม และกวีนั้นเป็นกวีที่ปากเอก หรือที่ปากพื้น ๆ ก็เห็นกันได้ตรงนี้แหละ

.... ลักษณะวรรณคดีชั้นเยี่ยม จะต้องแสดงทั้งบุคลิกลักษณะของผู้อ่าน ลักษณะพิเศษประจำชาติ และลักษณะที่เป็นจริงในมนุษย์ทั่วไป วรรณคดีที่แสดงลักษณะผู้อ่านแต่อย่างเดียวกจะกลายเป็นวรรณคดีที่ผิดคองไป ไม่ใช่ที่นิยมของผู้อ่าน เพราะผู้อ่านไม่สามารถเข้าใจความคิดความอ่านซึ่งไม่มีส่วนคล้ายคลึงกับของตนเองเลย วรรณคดีนั้นไม่ใช่การแสดงบุคลิกลักษณะอย่างเดียว หากเป็นการคิดคองถ่ายเทความคิดความเห็น ความรู้สึก ระหว่างกวีและผู้อ่านค้วย °

° คร. วิทย์ คีระศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร : สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ๒๕๐๔), หน้า ๑๕๔.

สุนทรภู่สามารถสร้างตัวละคร เอกคือพระเอกยัมฉัตรให้มีลักษณะเหมือนกับเป็นบุคคลจริง และสามารถถ่ายทอดความคิดความต้องการให้ผู้อ่านประจักษ์ได้ว่า พระเอกยัมฉัตรนั้น มีนิสัยใจคออย่างไร พฤติกรรมของพระเอกยัมฉัตรเกิดขึ้นอย่างไร หรือถ้ากล่าวโดยย่อ สุนทรภู่ได้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจในธรรมชาติของบุคคลที่มีนิสัยใจคอต่าง ๆ กัน การสร้างตัวพระเอก คือพระเอกยัมฉัตร ให้มีลักษณะต่างไปจากพระเอกในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ จึงเรียกได้ว่า ประสบความสำเร็จ โดยที่พระเอกยัมฉัตรมีความเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งผู้อ่านจะจดจำได้ดีเป็นพิเศษ เหมือนกับเป็นคนที่มีตัวตนจริง ๆ

๓.๒ ลักษณะเด่นของตัวละครหญิง

เรื่องพระเอกยัมฉัตรมีตัวละครเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นมนุษย์ อมนุษย์ ตลอดจนสัตว์ เช่น ม้ามังกร เฉพาะที่เป็นมนุษย์ ก็อาจแบ่งได้คร่าว ๆ เป็น ๒ พวก คือ ตัวละครฝ่ายชาย และตัวละครฝ่ายหญิง แต่ละพวกก็มีจำนวนมากพอ ๆ กัน ทั้งนี้มีเฉพาะตัวละครที่เด่นและมีบทบาทมากพอสมควร เท่านั้น

ตัวละครฝ่ายชายนั้น โดยปกติ ถือเป็นตัวละครเอกที่สำคัญที่สุดของเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีของสากลหรือของไทยก็ตาม จะเห็นได้ว่าวรรณคดีไทยส่วนมากนิยมตั้งชื่อเรื่องตามชื่อของตัวเอกฝ่ายชายเสมอ เช่น อิเหนา ขุนช้างขุนแผน อุนรุท สังข์ทอง ไกรทอง และแม่เตนทันคำกลอนของสุนทรภู่ ทั้ง ๔ เรื่องก็ตั้งตามชื่อพระเอกทั้งสิ้น ได้แก่ พระเอกยัมฉัตร สิงห์ไกรภพ ลักษณะวงศ์ และโกบุตร ส่วนเรื่องของสากลก็นิยมเรียกชื่อเรื่องตามชื่อพระเอกเช่นกัน เช่น Beowulf, Ulysses และเรื่องของอัศวินต่าง ๆ เช่น Sir Gawain เป็นต้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า เรื่องเหล่านั้นมีแก่นสำคัญอยู่ที่ตัวเอกฝ่ายชาย จึงเปรียบเสมือนว่าเป็นเรื่องของตัวเอกนั้นโดยเฉพาะ ชื่อเรื่องจึงตั้งขึ้นตามตัวเอก ดังเช่นวรรณคดีไทย ตัวเอกฝ่ายชายก็เป็นตัวสำคัญของเรื่อง เป็นแก่นเรื่อง ตัวละครตัวอื่น ๆ มีความสำคัญในฐานะที่ได้เข้ามาปรากฏเกี่ยวพันอยู่กับตัวเอกเท่านั้น มีวรรณคดีไทยอยู่ไม่กี่เรื่องที่ใช้ชื่อนางเอกเป็นชื่อเรื่อง และตัวนางก็เป็นตัวเอกของเรื่องโดยแท้จริง คือมีบทบาทเด่นที่สุดในเรื่อง เช่นเดียวกับตัวพระเอกในเรื่องอื่น ๆ เรื่องที่ตั้งชื่อนางเอกได้แก่ แก้วหน้าม้า พิภพทอง มโนहर่า กากี เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม บทบาทของตัวนางในเรื่องเหล่านี้ ยกเว้นเรื่องแก้วหน้าม้า ก็ยังไม่มีอะไรแตกต่างไปกว่าตัวนางในเรื่องอื่น ๆ มากนัก ถือเป็นเพียงฝ่ายที่ไม่ต้องแสดงพฤติกรรมโดดเด่นเหมือนตัวเอกฝ่ายชาย แต่ที่กล่าว

ว่ามีบทบาทเด่นที่สุด ก็เพราะเห็นว่าเป็นหัวใจสำคัญของเรื่อง เช่น นางมโนहरา ก็มีบทบาทสำคัญที่สุดในเรื่องมโนहरา แต่ก็ยังเป็นบทของตัวละครธรรมดา เพียงแต่เพิ่มคุณสมบัติพิเศษในข้อที่กินได้ และต้องประสบเหตุการณ์ที่แปลกพิสดารกว่าผู้อื่น แต่อาศัยคุณสมบัติพิเศษประจำตัวจึงสามารถพัฒนาได้ ส่วนแก่นห้านั้น นางมณีก็มีลักษณะต่างไปจากตัวนางอื่น คือ มีบทบาทเป็นทั้งตัวพระเอกและนางเอกในขณะเดียวกัน เพราะตัวพระเอกของเรื่องได้แก่พระปิ่นทองนั้น มีนิสัยซี้ซลาค ไม่มีความสามารถในการรบเลย นางมณีจึงต้องแสดงฝีมือในการรบแทนตัวพระปิ่นทอง ในเรื่องนี้นางมณีจึงเป็นทั้งตัวพระเอกและนางเอกพร้อม ๆ กัน คือแสดงทั้งบทบาทของฝ่ายชายและฝ่ายหญิง นับว่าแปลกกว่าตัวนางในเรื่องอื่น ๆ ทั้งหมด แต่ก็ปรากฏว่านางมณีจะแสดงบทบาทเป็นชายก็ต่อเมื่อได้แปลงกายเป็นชายเท่านั้น ดังนั้น ในตอนที่ทำศึก หรือสู้รบกับใคร นางมณีก็อยู่ในสภาพของผู้ชายเต็มที่ไม่ใช่สภาพผู้หญิง ลักษณะนี้เหมือนกับตัวละครฝ่ายหญิงอีกหลายตัวในเรื่องอื่น ๆ เช่น บุษบา ในอิเหนา มีฝีมือทางอาวุธ รบทัพจับศึก ก็เฉพาะในตอนที่แปลงตัวเป็นชายเท่านั้น ทิพย์เกสรในเรื่องลักษณวงศ์ ก็แปลงเป็นชายเมื่อออกติดตามพระลักษณวงศ์ บอพระกลิ่นในเรื่องมณีพิไชย ก็แปลงตัวเป็นชาย เมื่อจะกลับมาแก้แค้นพระมณีพิไชย อักษนะที่ตัวละครหญิงต้องมีการแปลงเป็นชายก่อนที่จะดำเนินบทบาทชายเช่นนี้ ทำให้เห็นได้ว่า แต่เดิมนั้น ความคิดในเรื่องบทบาทของหญิงและชาย ยังแบ่งแยกกันอยู่ว่า ฝ่ายชายเท่านั้นที่จะแสดงความสามารถในการรบพุ่ง หรือปกครองบ้านเมือง ส่วนฝ่ายหญิงเป็นเพียงผู้ที่คอยรับความคุ้มครองป้องกันภัย หรือถ้าจะได้แสดงความสามารถก็เป็นไปในตำแหน่งของผู้หญิง เช่น งานฝีมือ งานบ้านเรือนต่าง ๆ มิฉะนั้นก็เน้นไปในการใช้เล่ห์กลมารยาเข้าต่อสู้กัน ดังที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่อง

ในเรื่องพระอภัยมณีนี้ ตัวละครฝ่ายหญิงมีบทบาทเด่นเป็นพิเศษ และน่าสนใจในแง่ที่ว่า บทบาทของฝ่ายหญิงกับฝ่ายชายนั้นทับซ้อนกัน ในเรื่องความสามารถทั้งด้านสติปัญญาและฝีมือการรบ ทั้งไม่ปรากฏว่าต้องมีการแปลงตัวเป็นชายเพื่อให้สมบทบาท เพียงแต่แต่งกายเป็นชายในการออกรบเพื่อความทะมัดทะเมาะเท่านั้น แต่เครื่องแต่งกายไม่ได้เกี่ยวข้องกับความสามารถเลย และที่น่าสนใจ คือ ตัวละครหญิงแทบทุกตัวมีความสามารถในการปกครองบ้านเมืองและการทำศึก โดยเกือบไม่ต้องพึ่งพาผู้ชายเลย อีกทั้งตัวละครหญิงเหล่านี้ ก็มีลักษณะบางอย่างที่อาจกล่าวได้ว่าเข้มแข็งกว่าฝ่ายชาย หรือเรียกว่ามีอิทธิพลอยู่เหนือฝ่ายชาย ทั้งที่ฝ่ายชายมีโคออนแอหรือซี้ซลาคแต่อย่างใด หากแต่อิทธิพลนั้นมีอยู่โดยที่ฝ่ายชายไม่รู้สึกรู้สึ

ในขณะที่ตัวละครฝ่ายชายกำลังดำเนินบทบาทอยู่

ในการพิจารณาบทบาทของตัวละครหญิงในเรื่องพระอภัยมณี ได้ศึกษาลักษณะนิสัยใจคอและพฤติกรรมของตัวละครโดยละเอียดรวม ๓ ตัว คือ

๑. นางสุวรรณมาลี
๒. นางละเวงวิมลพา
๓. นางเสาวคนธ์

นอกจากนี้ ได้ศึกษาตัวละครหญิงอื่น ๆ ประกอบด้วย คือ นางวาลี นางรำภาสหรือ นางยุพาภกา นางสุลาสิวัน นางเกษรา นางอรุณรัตน์ ทั้งนี้เพราะตัวนางเหล่านั้นมีบทบาทที่ช่วยสนับสนุนให้เห็นแนวความคิดของผู้แต่งเกี่ยวกับเรื่องผู้หญิงชัดเจนยิ่งขึ้น แต่มิได้มีบทบาทเด่นเป็นตัวละคร เหมือนตัวนางทั้ง ๓ ตัว ดังที่กล่าวมาข้างต้น

จากการศึกษาบทบาทตัวละครเหล่านี้ ทำให้มองเห็นลักษณะเด่นที่แตกต่างจากลักษณะตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ ดังนี้ คือ

๑. ความเคียดเคียว ใจแข็ง และมีทิฐิมานะ

ในวรรณคดีไทยที่กล่าวถึง ตัวละครฝ่ายหญิงมักต้องเผชิญชะตากรรมที่ทำให้ลำบากยากเข็ญ เช่น ต้องพลัดพรากจากสามี ต้องเดินทางระหกระเหินแต่ลำพัง หรือถูกไล่ความ ถูกขับไล่ออกจากบ้านเมือง ตัวนางเหล่านั้น แม้จะต่อสู้ชะตากรรมไปจนพบความสุขในที่สุดก็จริง แต่การต่อสู้ความลำบากเหล่านั้นเป็นไปด้วยความจำเป็นจำใจ เช่น เมื่อถูกขับไล่ออกจากเมือง ก็ต้องเดินทางลำบากลำบากไปแต่ผู้เดียว ทั้งนี้เพราะความจำเป็นบังคับ อาจจะกล่าวได้ว่าตัวนางเหล่านั้นมีมานะ หรือใจเด็ด แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าตัวนางเหล่านั้นไม่มีหนทางเลือกทางอื่น เช่น นางสุวัญชา ถูกขับไล่ออกจากเมืองของไชยเชษฐไปเพราะสมมติทั้ง ๗ นางไล่ความว่า สุวัญชาคลอดลูกเป็นท่อนไม้ สุวัญชาต้องออกจากเมืองไปกับนางวิพาร์ ด้วยความจำเป็นบังคับ ไม่ใช่ด้วยความใจเด็ด หรือเพราะการตัดสินใจของนางเอง เรื่องทำนองนี้ปรากฏ

บ่อยครั้งในวรรณคดีไทย เช่น สังข์ทอง สังข์ศิลป์ชัย มโนห์รา และในคอนท่ายเรื่อง เมื่อผู้พิชิตได้ เพราะเข้าใจผิดนั้นนางขอโทษ แม้จะมีที่สุมานะและแคร์ใจอย่างไร นางเหล่านั้นก็ใจอ่อนและเห็นไปว่าไม่ใช่ความผิดของสามี แต่เป็นเพราะคนอื่นใช้เวทมนต์คาถา หรือมารยาทำให้หลงผิดไปชั่วขณะ

ลักษณะเหล่านี้เห็นได้ชัดเจนว่า สะท้อนมาจากแบบอย่างชีวิตของผู้หญิงสมัยก่อน ซึ่งมีฐานะทางสังคมต่ำกว่าชาย ผู้ชายได้รับการยกย่องให้เป็นผู้นำ มีอำนาจสิทธิขาดทุกอย่างเหมือนผู้หญิง หน้าที่ผู้หญิงคือรับฟังและปฏิบัติตามความเห็นของผู้ชาย ลักษณะนี้ตรงกันในเรื่องทุกสังคมทั้งตะวันตกและตะวันออก ดังที่ Karl Meninger เขียนไว้ในเรื่อง Love Against Hate หน้า ๘๑ ว่า

Our social order, on the other hand, our economic order, our religious concepts; our legal codes, all make a quite different assumption, a historic assumption, Man is the more important figure; woman is born to serve him, love him, be protected by him, and assist in reproducing him. In the English language the word "man" is used synonymously with "human being" ¹

ลักษณะที่ฐานะทางสังคมของผู้หญิงต่ำกว่าชายนี้ สะท้อนให้เห็นในวรรณคดี ซึ่งตัวละครฝ่ายหญิงมักจะไม่มีความเห็นหรือแสดงบทบาทเป็นผู้นำ หรือแม้แต่จะเป็นผู้ตัดสินใจเอง มีบางเรื่องที่ปรากฏว่าผู้หญิงเป็นผู้นำในบางครั้ง แต่ก็มักมาในรูปของการแปลงกายเป็นชายซึ่งได้กล่าวมาแล้ว นั่นแสดงว่าสังคมยอมรับนับถือ image ของผู้ชายในฐานะผู้นำได้ แต่ไม่ยอมรับ image ของผู้หญิงให้เป็นผู้นำ เมื่อผู้หญิงไม่มีโอกาสได้แสดงความเป็นผู้นำดังกล่าว ลักษณะนิสัยใจคอของผู้หญิงจึงค่อนข้างจะเป็นไปในทางยอมเป็นเบี้ยล่างโดยไม่มีปากไม่มีเสียง ยอมรับว่าตนค้อยกว่าชายในทุกกรณี ลักษณะนิสัยของบรรดานางในวรรณคดี

๑

Karl Meninger, Love Against Hate (New York : Harcourt, Brace & World, 1942).

มักจะเน้นไปในทางค่านิยมสัจธรรม กตัญญู และยกย่องให้สามีมีอำนาจตัดสินใจทุกอย่างในชีวิตของตน เมื่อได้รับทุกข์ยากเดือดร้อน ก็ยอมก้มหน้ารับทุกขนั้นโดยไม่อาฆาตทางแก้ไขได้ และเมื่อนายหลังเมื่อปรากฏว่าเป็นฝ่ายถูก ก็ไม่ได้มีการกล่าวโทษหรือแก้แค้นแต่อย่างใด แม้ว่าจะมีการตัดพ้อต่อบ้าง แต่โดยใจจริงแล้ว คงสามีก็อยู่ไม่เสื่อมคลาย ตัวละครหญิงที่อาจกล่าวได้ว่าได้แสดงความเด็ดเดี่ยวให้ประจักษ์ชัดก็ไดแก่ นางสาว ซึ่งไม่ยอมกลับกรุงอยุธยา ไม่ว่าพระรามจะอ่อนน้อมสักเพียงใด นางสาวก็ยังคงเป็นภรรยาที่จะอยู่ในป่าต่อไป นับว่าได้แสดงความเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ในการตัดสินใจ ต่างกับตัวนางอื่น ๆ โดยมาก อีกคนหนึ่ง คือ นางวิมาลา ในเรื่องไกรทอง เมื่อเกิดทะเลาะตบตีกับนางตะเกาแก้วตะเกาทอง นางวิมาลาสู้ไม่ได้ จึงตัดสินใจตั้งผ้ายันต์ออกจากศิระมะ กลับเป็นจระเข้ลงน้ำไป แสดงความเด็ดเดี่ยวให้เห็นประจักษ์ชัดเช่นเดียวกัน ส่วนตัวละครอื่น ๆ โดยมากมักยอมเป็นเบี้ยล่างฝ่ายชายในทุกกรณี ยกให้สามีเป็นเทพเจ้า หรือเป็นเจ้าชีวิตโดยสิ้นเชิง ซึ่งลักษณะนี้ต่างกับตัวละครหญิงในเรื่องพระอภัยมณี เป็นอันมาก

ตัวละครหญิงในเรื่องนี้เกือบทุกตัว แสดงให้เห็นว่ามีใจเด็ดเดี่ยว เข้มแข็ง และมีมานะ สามารถตัดสินใจด้วยตนเองได้เด็ดขาด ไม่ต้องอาศัยผู้ชาย และในบางครั้งเป็นผู้นำฝ่ายชายเสียด้วยซ้ำไป ถึงแม้ว่าผู้หญิงเหล่านี้จะแสดงความจงรักภักดีต่อสามีอย่างล้นเหลือ เช่นนางสุวรรณมาลี และนางละเวง มีความจงรักภักดีต่อพระอภัยมณี แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่ได้อยู่ในอิทธิพลของพระอภัยมณีเลย บางครั้งพระอภัยมณีเองกลับอยู่ในอิทธิพลของนางทั้งสอง อิทธิพลในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงเวทมนต์คาถาที่นางละเวงทำเสน่ห์ แต่หมายถึงการที่นางมีจิตใจเข้มแข็งกว่า เด็ดเดี่ยวกว่า จนสามารถทำให้พระอภัยมณีเป็นรองนางได้โดยที่ไม่ต้องแสดงอำนาจบาปใหญ่ หรือข่มขู่แต่อย่างใด และแม้แต่ตัวละครชายอื่น ๆ เช่น ศรีสุวรรณ สุกสาคร สินสมุทร ซึ่งมีความกล้าหาญ เข้มแข็ง ไม่ใจอ่อน หรือซื่อซลาดเหมือนพระอภัยมณี ก็ยังมีลักษณะที่แสดงว่าต้องอยู่ในอิทธิพลผู้หญิงในบางครั้งเหมือนกัน ทั้งนี้จะได้นำตัวละครฝ่ายหญิง ที่เป็นตัวละครเอกมาวิเคราะห์ทั้ง ๓ ตัวให้เห็นชัดถึงลักษณะความมีน้ำใจเด็ดเดี่ยว เข้มแข็ง และมีมานะแรงกล้า

นางสุวรรณมาลี

บทบาทของนางสุวรรณมาลีในเรื่องนี้แบ่งได้เป็น ๒ ระยะ ระยะแรกคือ เมื่อยังเป็นสาวและได้

พบกับพระอภัยมณีที่เกาะแก้วพิสดาร เป็นครั้งแรก จนถึงใต้อภิเษกกับพระอภัยมณี ระยะเวลาตั้งแต่พระอภัยมณี หลงรูปนางละเวงจนถึงจบเรื่อง ในระยะแรกนั้น นางสุวรรณมาลีมีบทบาทเป็นตัวนางเอกทำนองเดียวกับ ตัวนางในวรรณคดีไทยอื่น ๆ แต่ในระยะหลังลดฐานะลงไปเป็นนางรอง* ในขณะที่นางละเวงยังคงเป็นนางเอกแทนที่ ในตอนนี้ นางสุวรรณมาลีมีบทบาทคล้ายกับบรรทมเหสีเดิมของตัวพระเอกในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ เช่น นางจินตะหรา นางลักษณาวดี นางศรีสุก ในเรื่องอิเหนา พระลอ และอุณรุท ตามลำดับ ตัวพระแต่ละตัวต่างก็มีมเหสีอยู่แล้ว แต่ในความรู้สึกของคนอ่านและอาจกล่าวได้ว่าความต้องการของผู้แต่งนั้น ตัวนางที่มาทีหลังมีฐานะเป็นนางเอก เพราะตัวพระจะต้องเผชิญอุปสรรคมากมายกว่าจะได้นางมา มเหสีเดิมจึงตกเป็นตัวรองไป บางเรื่อง มเหสีเดิมอาจจะมีเรื่องราวหรือบทบาทไปในทำนองหนึ่งทางบ้าง บางเรื่องก็ไม่ปรากฏบทบาทใด ๆ แต่ในเรื่องนี้ นางสุวรรณมาลีมีบทบาทมากพอ ๆ กับนางละเวง และไม้อาจจะบุลงไปได้ว่า คนไหนเป็นฝ่ายที่มีบทบาทเป็นฝ่ายร้าย แม้จะเห็นว่า นางละเวงน่าจะมีความผิดที่ก่อเรื่องทั้งหมดขึ้นก่อน และเป็นคนทำเสน่ห์พระอภัยมณี ทำให้เกิดเรื่องยุ่งยาก แต่ขณะเดียวกัน นางละเวงก็อยู่ในฐานะคล้ายกับพระเพื่อนพระแพงในเรื่องพระลอ คือ เป็นฝ่ายใช้อำนาจเวทมนต์ แต่คนอ่านก็รู้สึกว่าเป็นนางเอก และไม่ถือว่าการทำเสน่ห์นั้นชั่วร้าย นางละเวงอาจจะไม่ได้รับความเห็นใจจากเทพาพระเพื่อนพระแพงก็จริง แต่ก็ไม่ได้อยู่ในฐานะเดียวกับสร้อยฟ้า เมื่อทำเสน่ห์พระไวย บทบาทของนางสุวรรณมาลีและนางละเวงจึงมีความกำกวมกัน การต่อสู้ระหว่างนางสุวรรณมาลีและนางละเวงนั้น ตัดสินลงไปได้ยากว่า ใครควรจะเป็นฝ่ายชนะ แต่จะได้รับความเห็นใจทั้งสองฝ่าย ว่านางละเวงทำไปก็เพราะเกิดความรักในตัวพระอภัยมณีเมื่อได้พบกับในสนามรบ ฝ่ายนางสุวรรณมาลีก็มีความรัก ความห่วงใยอย่างมาก จึงอุทิศส่วยทศพิษมาถึง เมืองฉิงกา การต่อสู้ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพราะความรักในตัวพระอภัยมณีอย่างแท้จริงทั้งสองฝ่าย

* ในการรบ นางสุวรรณมาลีแสดงให้เห็นลักษณะของคนที่มีใจเด็ดเดี่ยวอย่างชัดเจน นอกจากนางจะมีความรู้ในการรบ ตำราพิไชยสงคราม ตามวิสัยลูกกษัตริย์แล้ว จิตใจของนางยังเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว และกล้าหาญ ดังที่ไต่ถามมาแล้วว่า การมีความรู้ นั้นไม่สำคัญเท่าการที่สามารถใช้ความรู้ได้อย่างแท้จริง ถ้านางสุวรรณมาลีมีความรู้เรื่องการศึก แต่ใจนางไม่กล้าหาญ ความรู้นั้นก็ไร้ประโยชน์ แต่ตามที่ปรากฏ นางสุวรรณมาลีมีจิตใจที่เข้มแข็งมาก แม้ในเรื่องอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับการรบ ลักษณะนิสัยนี้ก็แสดงให้เห็นชัดเจน

ถึง เช่น ตอนที่อุทิศเรนกับสินสมุทรเพื่อชิงตัวนาง พระอภัยมณีวางตนเป็นกลาง ทำให้นางแค้นใจมาก
ที่พระอภัยมณีเลี้ยงความรับผิดชอบในคำพูดของตน ที่เคยกล่าวว่ารักนาง ครั้นอุทิศเรนมาตามก็ไม่กล้า
ยืนยันน้ำใจของตนว่าปรารถนาอย่างมั่นคง สุวรรณาเสียจึงช่วยสินสมุทรรบอย่างเต็มที่ จนได้ชัยชนะ
เมื่อพระอภัยมณีกลับมายังดอน นางก็คัดค้านอย่างเด็ดขาดว่า

หมายจะชุมนุมเปิดคำ ระเบิดจิต
ในชาตินี้ที่จะอยู่ เป็นคู่ ระเบียบ

ช่าง ไม่คิดขายหน้าใจจาเอ๋ย
หาไม่เลยแล้วพอดูพอญาติ ๑

และอีกตอนหนึ่งว่า

น้องตั้งสัตย์คัดขาดแล้วชาตินี้

อันสามมีชีชลาครไมปรารถนา ๒

นางใจกอดมั่นคงพอที่จะไม่ยอม เชื้อคำพระอภัยมณีที่วิ่งวอนอยู่ตลอดเวลา เดินทางกลับเมืองผลึก
หัง ๆ ที่ความจริง ใจนางยังรักพระอภัยมณีอยู่ จนทำให้กลัวว่าจะใจอ่อน

จะตามใจให้เธอ ก็ยวก็เสียได้

กลัวแต่ใจจะหลง เรือ เบื่อหนักหนา ๓

จนแม้มาถึงเมืองผลึกแล้ว นางก็ยังรักษาความตั้งใจไว้ได้อย่างมั่นคง และหาวิธีเลี้ยงอย่าง
งคงามโดยการหนีไปบวช เมื่อนางมณฑามาเตือนให้คิดถึงการอภิเษก นางก็แสดงความแน่วแน่ โดย
เล่าเรื่องถึง เหตุการณ์นั้นไว้ว่า

อยู่กำนันนั้น เธอเฝ้าแก้วเข้าหา
แมนหมายมาคปรารถนาตรงสามี่

ยังจุดสามี่ให้พบที่วิวทลบนี่
ปานจะนี่ก็เป็นเมียเธอเสียแล้ว ๔

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๐๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๘.

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๕.

การที่นางรักพระอภัยมณีแต่สามารถยับยั้งใจไว้ได้ตลอดมา ไม่ยอมเชื่อคารมของพระอภัยมณี
 อื่น ก็เป็นสิ่งที่แสดงว่านางมีใจเด็ดเดี่ยวมั่นคงจริง ถ้าไม่ได้บุญของนางวาลี พระอภัยมณีก็คงไม่
 มีปัญญาทำให้นางยินยอมอภิเษกได้ เพราะแม่จะออกปากว่า

จะนอนตามสามวัน เหมือนมันหมา
 มีพังก้าทำคือถือโศกา

เหมือนเสียงทวยทั้งชาติวาสนา
 ไม่เห็นหน้าฉันแล้วคุณพระมุนี ๑

นางสุวรรณมาลีก็ยิ่งงอใจแข็ง และรู้เท่าทันพระอภัยมณี จึงไม่ยอมหลงกลง่าย ๆ ในที่สุด
 อาศัยปัญญานางวาลีประการหนึ่ง และความสงสารนางมณฑาประการหนึ่ง นางจึงยอมอภิเษกกับพระ
 ภัยมณี

ในการปกครองบ้านเมือง หรือบัญชาการทัพ สุวรรณมาลีก็ได้แสดงความเด็ดเดี่ยวให้ประจักษ์
 นางสามารถเป็นแม่ทัพบัญชาการรบได้โดยไม่ต้องพึ่งพาพระอภัยมณีเลย ในครั้งที่ดุศเรนยกมาตีเมือง
 ฝลิก พระอภัยมณีเป็นเพียงทัพหนุนคอยโจมตีข้าเมื่อทัพลังกาแตก ส่วนสุวรรณมาลีเป็นทัพที่ตรงเข้าสู่รบ
 อย่างเต็มที่ และในการรบครั้งนี้ นางเองเป็นฝ่ายอาสาในขณะที่พระอภัยมณีปรึกษานางวาลีว่า จะรบ
 หรือจะหนี สุวรรณมาลีกลับอาสาเข้าต่อสู้ด้วยโดยไม่ลังเลใจ แสดงว่า ไม่เพียงแต่จะรู้วิชาการ หาก
 ยังมีใจเป็นนักรบ คือมั่นคง พุกคำไหนเป็นคำนั้น ไม่โลเล หรือตัดสินใจไม่เด็ดขาดเหมือนพระอภัยมณี

เมื่อพระอภัยมณีไปหลงเสน่ห์นางละเวงนั้น สุวรรณมาลีก็ติดตามไปถึงลังกา ใคร ๆ มัก
 กล่าวหาว่าเป็นเพราะความหึงหวง แต่ในขณะเดียวกัน จะเห็นได้ว่า สุวรรณมาลีเป็นผู้หญิงที่มีใจเด็ด
 กล้ายกทัพข้ามทะเลไปถึงลังกา และเมื่อพระอภัยมณีส่งสาส์นคัดรอนมาถึงนาง แม้จะแค้นใจเสียใจอย่าง
 ไร นางก็ปักใจแน่วแน่ว่าจะต้องพบพระอภัยมณีให้ได้ ไม่ยอมทอดอถอยง่าย ๆ เป็นอันขาด ความตั้งใจ
 อันมั่นคงนี้ แม้จะกล่าวว่า มีแรงหึงหวงเป็นเครื่องส่งเสริม แต่ที่สะท้อนให้เห็นความมั่นคงในจิตใจ
 เมื่อตั้งใจอย่างไรแล้ว ก็จะต้องทำให้จงได้ ไม่ว่าจะลำบากยากเข็ญ หรือเสี่ยงภัยสักเท่าไร นาง

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๕๕.

ก็ไม่ยอมท้อ ยังคงความตั้งใจและมีมานะอดทนที่จะกระทำตามความตั้งใจนั้น ๆ ให้จงได้ ความหึงนั้น เป็นของธรรมดา โดยเฉพาะความหึงของผู้หญิง ดังที่หนังสือ Love Against Hate กล่าวไว้

Women are frustrated not so much by the infliction of tyranny, in our form or another, as by the denial of love.^๑

แต่ถ้ามีแต่ความหึงอย่างเดียว สุวรรณาดีก็อาจจะยกทัพกลับเมืองฉลิกเสียตั้งแต่เมื่อถูกพระอภัยมณีตรอนนั้นแล้ว แต่ที่ยังคงอยู่ก็เพราะความเคียดเคียวในจิตใจนางเป็นสิ่งสำคัญ

นางละเวงวันศา

บทของนางละเวงวันศานั้น ก่อนข้างแปลกกว่าตัวผู้หญิงในเรื่องอื่น ๆ คือ มีลักษณะเป็นทั้งนางเอกและบุรุษกำกับกัน ในตอนต้น นางทำศึกโดยการไล่เสกหลอบายตามคำแนะนำของบาทหลวง หึงนักกายความแค้นที่พ่อและพี่ถูกฆ่าตายด้วยฝีมือชาวเมืองฉลิก มีหน้าฆ่า เสนาเมืองลังกาถึงไขว้ริช ย้ำความแค้นนั้นให้รุนแรงยิ่งขึ้น โดยการให้คนเฝ้าห้องร้องขานให้นางไต่ยืนอยู่ทุกวันว่า พ่อและพี่ของนางถูกคนเมืองฉลิกฆ่า ความแค้นใจของนางจึงรุนแรงมากขึ้น ครั้นได้สังฆราชเป็นที่ปรึกษา นางละเวงก็สามารถลอบความรู้นวายให้แก่เมืองฉลิกอย่างสาหัส แม้ว่า ความพยายามของนางในตอนต้น ๆ จะไม่ได้ผลเต็มที่ นางก็ไม่ละความพยายาม จนกระทั่งศึกข้ามมาถึงเมืองลังกาในที่สุด เมื่อ นางละเวงได้พบพระอภัยมณีในสนามรบ นางก็หลงรักแค้นภัยเหตุที่มีผู้หญิงสามัญ แต่เป็นเจ้าเมืองลังกา นางละเวงจึงต้องตัดใจไม่ยอมเกี่ยวข้องกับพระอภัยมณีเป็นอันขาด แต่จะยกกองทัพกลับมาต่อสู้ อิกให้มีชัยชนะจงได้ การที่จะทำศึกกับคนที่ตนรักนั้นไม่ใช่ของง่ายนัก นางละเวงเองก็ทรมานใจ แต่ด้วยชดช้อยมานะของนางทำให้สามารถตัดใจได้ในตอนต้น การที่นางมาใจอ่อนลงก็เมื่อไ้ นางยุพยามกา และสุลาสิวันเป็นคู่คิด และทั้งสองได้เล็ดว่า บาทหลวงมีไปสั่งไว้ก่อนแล้วว่า ข้าราชการลังกานั้นจะกลับมาเป็นมิตร แม้กระนั้น นางละเวงก็ยังมีใจเข้มแข็ง ไม่ยอมยุทศึก แต่เพราะเหตุที่นางรักพระอภัยมณี นางจึงตั้งใจที่จะไม่มีคู่คนอื่นเป็นอันขาด

^๑ Karl Menninger, Love Against Hate (New York : Harcourt, Brace & World , 1942), p. 46.

เมื่อต่างชาติศาสนาเป็นข้าศึก
ขอสู้อยู่ด้วยกันไม่ขึ้นเขย

สุดจะนิกรวมเรียงเคียงเขย
จนล่วงเลยผู้สวรรคกรโล ๑

ความตั้งใจมั่นคงของนางละเวงวัดพาคำ เนินอยู่ตลอดมาจนกระทั่งนางได้อ่านหนังสือที่บาทหลวงสั่งให้นางยุพานกาและสุลาลัยวันเก็บไว้อ่านเมื่อถึงความต้องการคำปรึกษา แต่นางละเวงก็ยอมเป็นมิตรเฉพาะกับพระอภัยมณีเท่านั้นในตอนแรก และระหว่างที่พระอภัยมณีเข้าไปอยู่ในลังกา ถึงแม้จะพยายามโอบล้อมสักเท่าไร นางก็ไม่ใจอ่อน ถ้อยคำของนางละเวงวัดพาคำก็กล่าวกับพระอภัยมณีว่า

น้องชอบห้อยแต่ปลอบไม่ชอบปล้ำ
จงยังหยุดพูดจาประสาเคย

ถ้าขึ้นทำเจ็บปวดแล้วชวคเสวย
อย่าหวังเลยว่าจะไค้ด้วยไม่มีมือ ๒

นั่นแสดงความมั่นคงเด็ดเดี่ยวที่นางรับว่ารักพระอภัยมณี แต่ไม่ยอมปลงใจเป็นมเหสี จนกว่าเรื่องจะสำเร็จเรียบร้อยตามที่นางต้องการ คำที่ว่า "อย่าหวังเลยว่าจะไค้ด้วยไม่มีมือ" นั้นแสดงความเด็ดเดี่ยวของนางให้เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นคนมีความตั้งใจมั่นคง ไม่ยอมพ่ายแพ้ต่ออารมณ์หัวโนง่าย ๆ หิง ๆ ที่รักแต่หักใจได้ นับว่าเป็นผู้หญิงที่มีความมั่นคงเข้มแข็งมาก พระอภัยมณีได้กล่าวตัดพ้อนางละเวงวัดพาคอนหนึ่งว่า

เว้นเสียแต่แม่ละเวงที่เกรงฤทธิ
ของอรักสักเท่าไรก็ไม่รับ

ควยสุดคึกเป่าปี่ก็มีหลับ
เผ่าคอยจับผิดพี่ไปที่เคี้ยว ๓

ถ้าพิจารณาแต่เพียงเป็น ๆ คำว่า เกรงฤทธิ อาจตีความว่า พระอภัยมณีเกรงฤทธินางละเวงวัดพาคจริง ๆ ควยนางมีความสามารถในการรบ แล้วยังมีตราราคู่มกันตัว ทำให้เสียงเพลงปี่ไม่ไค้ผล แต่ถาพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว พระอภัยมณีคงเกรงฤทธิความใจแข็งของนางมากกว่า ที่ว่าตรา

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : สิลปบาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๖๑.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๐.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๓.

ราหูกุมกันนางละเวงวัดฟ้าได้ ไม่พลอยหลับไหลไปกับกองทัพจริง แต่ก็ไม่สามารถกุมกันไม่ให้นางหลงรักพระอภัยมณีได้ ดังที่เห็นได้จากการที่นางซัดมากลับมาสองครั้งสามครั้ง แต่ที่เอาตัวรอดไปได้เพราะความมั่นคงของจิตใจนางเองโดยแท้ ฉะนั้นที่ว่า "สุดจะคิดเป่าปี่ก็มีหลับ" ความจริงน่าจะกินความถึงการที่พระอภัยมณีไม่สามารถทำให้นางยินยอมตามความประสงค์ได้ ทั้ง ๆ ที่มีการมริยวชาญในการแก้บวพว แต่ก็ยังเอาชนะความแข็งแรงแห่งจิตใจนางละเวงวัดฟ้าไม่ได้ พระอภัยมณีจึงพ้อว่า "ขอรักสักเท่าไรก็ไม่รับ" และกว่าจะได้นางมาสมใจ พระอภัยมณีก็ต้องใช้อุบายถึงขนาดจะผูกคอตาย จึงทำให้นางเห็นใจ ฤทธิ์ของนางละเวงวัดฟ้าที่พระอภัยมณีว่าเกรง จึงน่าจะมีความหมายลึกลงไปถึงความเด็ดเดี่ยวแห่งใจนาง ยิ่งไปกว่าจะหมายความว่าอำนาจของตราราหุเท่านั้น

ความใจเด็ดของนางละเวงวัดฟ้าที่เห็นชัดคือเมื่อมีงคลาทำศึกชิงโคตรเพชร นางละเวงวัดฟ้าแค้นใจมากที่ลูกประพตนิกรร้ายแรงเช่นนั้น เพราะนอกจากจะทำให้เกิดความลำบากยากเข็ญแก่ราษฎรแล้ว ยังทำให้เสื่อมเสียมาถึงแม้ว่าเลี้ยงลูกไม่ดี จึงพลอยเดือดร้อนถึงเผ่าพงศ์วงศ์ทั่วไปทั้งหมด นางละเวงวัดฟ้าจึงรำพึงว่า

ถึงแก่นไกรไม่เหมือนลูกที่ผูกแค้น
ยิ่งเกื่องแก่นแสนสลับสุดกลั่นกลั่น

คังสรแสนเสียมจुरาสุดฝ่าฝืน
สะอึกสะอื้นขึ้นฤทัยมิไกรคลาย °

เพราะความแค้นดังนี้เอง ทำให้นางละเวงวัดฟายกทัพรบกับลูกโดยไม่วางหน้า ถ้าข้ามงคลาได้ นางละเวงวัดฟาก็คงเข้าไปแล้ว เช่นเดียวกับรำภาสพระตรี ยุพยามกา และสุลาสิวัน ที่เข้าต่อสู้กับลูกชายของตนเอาจริงเอาจัง เช่นเดียวกับต่อสู้กับศัตรู

นางรำภาสลาหาญเห็นหลานลูก
ไล่ลาวาวยุพัฒน์วังพลัดพราย

ยิ่งก็ผูกพยาบาทมุ่งมาคหมาย
ยิ่งลูกชายเฉียดคตาทกพาศี

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร ๒๕๐๘), หน้า ๑๒๓๓.

นางฉวยชวานรานรูกพระลูกกลับ
 ยุกพาพันลูกชายผิดหลายที

ขึ้นมาขับข้ามโลกกระโดดหนี
 สุลาลัยถึงสักคี่สักกัน^๑

การที่นางทั้ง ๔ คน ทำศึกกับลูกชาย โดยไม่ยอมอ่อนข้อเลยนี้ นอกจากจะเป็นเพราะความแค้นอย่างที่สุดซึ่งที่กล่าวมาแล้ว ยังเป็นเพราะความใจเด็ดของนางด้วย จึงสามารถที่จะใช้อาวุธทำร้ายลูกได้เต็มฝีมือ ผู้อ่านอาจจะคิดว่านางเป็นแม่ที่ใจร้าย คิดฆ่าลูกได้ลงคอ แต่เมื่อพิจารณาจากสถานการณ์และการกระทำของมังคลา วลายุกา วายุพัฒน์ หีส์กัน แล้วจะเห็นว่า จำเป็นที่นางจะต้องทำกรรณแรงถึงขั้นนี้ เพราะลูกชายทั้ง ๔ คน ไม่ได้เพียงแต่ก่อเรื่องเคืองร้อนในวงศ์ญาติเท่านั้น แต่ได้ทำความเคืองร้อนให้แก่ราษฎรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมากอีกด้วย โทษผิดของคนทั้ง ๔ จึงไม่ใช่เพียงแต่เรื่องในวงศ์ญาติ แต่ใหญ่โตถึงขั้นเรื่องของบ้านเมือง การที่นางละเวงวัดพิงาและร่ำภาสะหรี รวมทั้งยุพาณกาและสุลาสัยวัน จะต้องจัดการกรรณแรงกับลูกชาย จึงจำเป็นและหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในฐานะที่นางละเวงวัดพิงาก็เคยเป็นกษัตริย์ครองลังกามาก่อน การโศกที่ทำให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขก็ควรต้องกระทำ เมื่อราษฎรเดือดร้อนก็ต้องแก้ไขอย่างสุดความสามารถ การกระทำของนางทั้ง ๔ คน จึงเป็นไปเพื่อความสงบสุขของบ้านเมืองด้วย มิใช่เพื่อสนองความแค้นในฐานะแม่ที่มีลูกนอกคอกแต่อย่างเดียว การที่นางใจเด็ดพอที่จะคิดฆ่าลูกผู้ก่อความเคืองครอนแก่บ้านเมืองจึงนับว่าเป็นการเสียสละมากกว่าที่จะถือเป็นการโหดร้าย อีกประการหนึ่ง ไม่ใช่ว่าการต่อสู้จะเกิดโดยฉับพลันทันที ไม่ได้มีการสอบสวนและตักเตือน นางละเวงวัดพิงาได้มีสำสันไปเตือนมังคลารั้วหนึ่งก่อน ตั้งแต่นั้นไม่แน่ใจว่ามังคลาไปก่อเรื่องอันใดขึ้นหรือไม่ กรันต่อมาเมื่อไปช่วยนางสุวรรณมาลีและท้าวทศวงศ์จากที่คุมขังก็ยังได้สั่งฝากเสนาข้าราชการบริพารของมังคลาไปว่าให้กลับใจคิดเสียใหม่ อย่าได้ก่อเรื่องเคืองครอน รุนวาย แต่มังคลาก็ไม่เชื่อฟัง เหตุการณ์กรรณแรงถึงขั้นแม่ลูกต่อสู้กัน จึงได้เกิดขึ้น ในการต่อสู้กันนั้น ฝ่ายลูกชายทั้ง ๔ ก็รู้ฝีมือและความใจเด็ดของแม่เป็นอย่างดี จึงได้หลบเลี่ยงไม่กล้าเผชิญหน้าแม่ และในตอนที่พบกันในสนามรบก็ไม่สามารถจะต้านทานฝีมือแม่ได้

ต่างหลบเลี่ยงเปลี่ยงพลาคชยากแม่

ไม่หลี้ยวแลหลบไปในไพรสักคี่^๒

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๑๒๓๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ความใจเด็ดและเข้มแข็งของนางละเวงวัชชา รวมทั้งรำภาสหรือ บุษยามภา และสุลาลีวัน
 ก็น่าทึ่งกว่ามานี้ สนับสนุนให้เห็นลักษณะเด่นของตัวละครฝ่ายหญิงในเรื่องพระอภัยมณีที่ต่างไปจากตัวละคร
 ฝ่ายหญิงในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ เป็นอันมาก

เสาวคนธ์

เสาวคนธ์มีนิสัยค่อนข้างไปทางผู้ชายมากกว่าตัวนางอื่น ๆ ทั้งหมด เริ่มตั้งแต่ชอบการฝึกการรบ
 การใช้อาวุธ ตั้งแต่เด็ก ๆ ซึ่งแม้ว่าอาจจะเป็นเพราะเธออย่างสุดสาคร แต่เมื่อได้ศึกษาบทบาทของ
 นางเสาวคนธ์โดยตลอด จะเห็นว่า ส่วนมากเป็นบทบาทของผู้ชาย นางเสาวคนธ์มีฝีมือในการรบ
 และชอบการผจญภัย ได้ติดตามสุดสาครมาหาพระอภัย ตั้งแต่อายุเพียง ๑๓ ปี และก็ได้เริ่มออกฝึกตั้ง
 แต่เนิ่นเป็นต้นมา มีใจเพียงได้ฝึกหัดสังหัตถ์ในการรบเท่านั้น นิสัยของนางเสาวคนธ์ยังเด็ดเดี่ยวและมี
 ทิฐิมาเนาะมาก ความเด็ดเดี่ยวและใจกล้าของนางแสดงให้เห็นหลายครั้ง ทั้งเช่นที่ลอบไปยังแกมนาง
 สุลาลีวันถึงหน้าเมืองลังกาจนเสียโฉม ด้วยความมีใจเจ็บแค้นตั้งแต่ครั้งที่นางสุลาลีวันลอบมาพาตัว
 สุดสาครกลับคืนไปลังกา แล้วแกล้งปลอมลายมือสุดสาครเขียนสาส์นควาเปรียบเปรยนางเสาวคนธ์
 ไว้

..... การกระทำครั้งนี้ ไม่มีใครทางฝั่งเมืองลังกาใครรู้เรื่องเลยสักคนก็ด้วยความ
 ความเด็ดเดี่ยวของนางเสาวคนธ์ทำให้การฉกกับสุดสาครต้องยึดเยื้อไปเป็นเวลานาน ด้วยนางเจ็บ
 ใจไม่หาย จึงหนีฉกไปถึงเมืองวาหุโลม กว่าสุดสาครจะถามไปพบก็ต้องใช้ความพยายามเป็นอัน
 มาก ทั้งตลอดเวลาที่เสาวคนธ์เจ็บใจเรื่องสาส์นนั้น ไม่เคยเอ่ยปากบอกใครเลย แม้แต่กับสุดสาคร
 ก็ไม่ได้ตัดพ้อต่อว่า นอกจากในตอนไปยังแกมนางสุลาลีวัน เสาวคนธ์เพียงแต่ว่า

..... น้อยหรือพี่เจ้า ส่วนว่าเขาละก็เจ็บดังเห็นบนาม °

จึงไม่มีใครรู้ระแคะระกายความเจ็บแค้นใจของเสาวคนธ์ จนกระทั่งถึงตอนที่นางหนีไป จึง

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : กิลปาวรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๘๕๑.

จึงได้เอาสารนั้นปลอมมันทิ้งไว้ให้เห็น คนทั้งหลายจึงใคร่รู้เรื่องที่มีมาแต่ต้น นอกจากนางสุวรรณมาลี นางละเวงวิธสา และนางเสาวกนธแล้ว บทบาทของผู้หญิงอื่น ๆ ในเรื่องอีกหลายคนก็ยังสนับสนุนให้เห็นลักษณะเด่นในข้อนี้ เช่น นางอรุณรัศมี ปกคิวิสัย เป็นคนใจอ่อน เป็นผู้หญิงเต็มตัวเช่นเดียวกับนางเกษราผู้เป็นแม่ แต่ครั้งในตอนเสร็จศึกลังกา อรุณรัศมีน้อยใจที่สินสมุทรไปมีชานาฝรั่ง ทำให้อรุณรัศมีตกอยู่ในฐานะเหมือนเป็นรองยุพยามกา อรุณรัศมีจึงกระทำด้วยปัญญาแก่นางเสาวกนธว่า

จะตั้งสัตย์ตัดขาดเสียชาตินี้

ไม่ขอมีคู่ครองรวมห้องหับ^๑

การทำสัตย์นี้ถึงกับกริ้วมือไว้เป็นเครื่องเตือนใจ

ต่างหามีมีคชีกหัตถา เหมือนจารึก

ลึมว่าลิกจะได้เห็นเหมือนเช่นตรา^๒

และอรุณรัศมีก็สามารถรักษาสัตย์ไว้ได้เป็นเวลานาน จนทำให้พ่อแม่ตายต้องรูนายค้วย เหตุที่อรุณรัศมีไม่ยอมเข้าพิธีอภิเษกกับสินสมุทร จนต้องขู่เข็ญและกัดพ้อต่อกันมากมาย อรุณรัศมีจึงยอมอภิเษก แต่ยังไม่ยอมเป็นชานาสินสมุทร สินสมุทรจนปัญญาถึงกับป่วยด้วยไข้ใจ ไม่มีผู้ใดสามารถว่ากล่าวให้อรุณรัศมีใจอ่อนได้ แม้วานางจะรักสินสมุทรมากและเห็นใจสินสมุทรมากค้วย แต่นางก็ไม่ยอมเสียสัตย์จนแล้วจนรอด มเหสีท้าวทศวงศ์ถึงแก่ออกปากว่า

ประหลาดจริงยิ่งกว่า เสือมันเหลือหิ้ง

ใครไม่ถึงทั้งพิภพจรมัย^๒

ทั้งนี้พิจารณาลักษณะนิสัยของนางอรุณรัศมีตั้งแต่ต้น ก็ไม่น่าเป็นไปได้ที่นางจะมีใจแข็งถึงปานนี้ ในที่สุด นางสุวรรณมาลีต้องแนะนำยุพยามให้สินสมุทร จึงได้นางสมความปรารถนา

นอกจากนางอรุณรัศมีแล้ว ตัวนางอื่น ๆ เช่น ราภาสะหรี ยุพยามกา สุลาลิวัน ก็ล้วนแต่ใจเด็ดและเข้มแข็งค้วยกันทั้งสิ้น จะมีเว้นอยู่ก็แต่นางเกษรา ซึ่งไม่ได้กล่าวถึงเรื่องความเด็ดเดี่ยวเลย

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : กิจปาบบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๕๐๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

เกษราเป็นตัวแทนผู้หญิงแบบช่าง ทำหลังอย่างแท้จริง ไม่เคยคอดความวุ่นวายหรือขัดเคืองใจแก่สามีเลย แม้แต่ศรีสุวรรณไปไคนางรำภาสะหรี เกษราก็ยังไม่หึงไม่โกรธ กลับเป็นห่วง กลัวว่าศรีสุวรรณจะไม่ได้รับการปรนนิบัติดูใจเหมือนที่เคยมาแต่ก่อน ถ้าจะดูไปในแง่ที่ว่า เกษราเป็นคนมีใจมั่นคง ก็น่าเป็นไปได้ เมื่อปักใจสามีภักดีแล้วก็จงรักภักดีไม่มีเสื่อมคลาย ไม่กระทำการอันใดให้ศรีสุวรรณต้องเดือดร้อนทั้งกายและใจ น่าจะนับได้ว่าเป็นความเด็ดเดี่ยวมั่นคงในอีกแบบหนึ่ง คือแบบที่ว่า เมื่อรักแล้วก็ยอมอยู่ในอำนาจโดยสิ้นเชิงทั้งกายและใจ ไม่คิดโกรธเคืองหึงหวง ไม่มีการตัดพ้อต่อว่าแค้นอย่างใดทั้งสิ้น

๒. ความเป็นนักรบ

ตัวละครหญิงในเรื่องพระอภัยมณีมีลักษณะก่อนไปทางผู้ชายอย่างหนึ่งคือ มีความสามารถในการรบ ทั้งในค่านกลศึกและมีมือการใช้อาวุธ มีข้อความกล่าวถึงการฝึกหัดอาวุธและการเล่าเรียนวิชาความรู้ต่าง ๆ ทางการปกครองบ้านเมือง ตัวละครหญิงเหล่านี้ (อันมีบทบาทสำคัญในการรบ) โดยเฉพาะตัวเอกทั้งสามคือ สุวรรณพานี ละเวงวิธพา และเสาวคนธ์มีบทบาทสำคัญในศึกเกือบทุกครั้ง เป็นทั้งต้นเหตุของศึกและกำลังสำคัญของกองทัพด้วย คงจะได้ชี้ให้เห็นเป็นลำดับไป

นางสุวรรณพานีนั้น กล่าวว่าได้เรียนรู้ตำราพิชัยยุทธ ตลอดจนฝึกอาวุธด้วย เพราะเป็นลูกกษัตริย์ จึงจำเป็นต้องเรียนรู้เอาไว้ และนางก็ได้ใช้ความรู้นั้นเป็นครั้งแรกในการช่วยสินสมุทรรบกับอุศเรน ซึ่งนางเองเป็นต้นเหตุของการรบ สุวรรณพานีบอกกับสินสมุทรว่า

.....แม่ก็เป็นหญิงก็จริงอยู่ แต่ใคร่รู้กลศึกลี้ลับนักหนา *

ความรู้ในการรบทัพจับศึกของนางสุวรรณพานีได้ใช้เป็นประโยชน์มากมายหลายครั้ง นับตั้งแต่ช่วยสินสมุทรรบอุศเรน รับผิดชอบต่อเมืองผลึกในครั้งที่พระอภัยมณีกำลังคลั่งรูปนางละเวงวิธพา ช่วยนางวาสิทธิ์รบอุศเรน ยกทัพข้ามไปรบกับนางละเวงวิธพา จนถึงในตอนสุดท้ายรบกับทัพมังคลา ในการรบแต่ละครั้ง นางสุวรรณพานีได้แสดงให้เห็นความสามารถอย่างแท้จริงทั้งในด้านการบัญชาการทัพและออกรบ

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรคาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๐๐.

ด้วยตนเองและในการรบบางครั้งยังถูกอาวูชอีกด้วย เช่นที่ถูกเกาทัณฑ์ ในรังสีกัเก่าทัพีเมืองฉลิก

ส่วนนางละเวงวัดพานักไคร้่าเรียนพิชัยสงครามเจนจบ รวมทั้งฝึกหัดอาวูชด้วยเช่นกัน ทั้งที่กล่าวในตอนเตรียมทำศึกกับเมืองฉลิกว่า

.....

วิสัยไตรเพทประเทศถิ่น

นางตั้งใจพากเพียรเรียนตำรา

ภูมิแผ่นดินแดนทะเลพระเวหา ๑

นอกจากนั้น ในตอนต่อมาที่ออกสนามรบนางละเวงวัดพายังได้แสดงความสามารถในการใช้อาวูชให้ปรากฏหลายครั้งแม้ในครั้งที่หลงป่าไปคนเดียวแล้วพบพวกโจร นางก็ยังได้ต่อสู้อย่างเต็มฝีมือ

นางกษัตริย์แก้วกวางพระแสงสู

ลงรวมรเวเห็นพัลวัน

ถูกตองหมู่โจรป่าแหมอาสา

นางซำพันฟาคตายกระจายไป ๒

และ

พอดอกหางนางสิ้นเกาทัณฑ์ถูก

ตรงจุมกแมนหมายทั้งชายชวา ๓

แสดงว่านางละเวงวัดพายใช้อาวูชได้หลายอย่างและใช้ด้วยความชำนาญ นางเสาวคนธกัเช่นเดียวกัน ก็ได้ฝึกการรบและการใช้อาวูชมาตั้งแต่เด็ก ๆ มีข้อความบรรยายถึงการเรียนวิชาของเสาวคนธและสุคสาครไว้อย่างชัดเจนว่า สุคสาครเรียนอะไร เสาวคนธก็เรียนรู้ได้ทั้งหมดตลอดจนถึงการคงอาวูชให้เร็วจนสามารถบังคับได้ ซึ่งนับเป็นความสามารถอย่างยิ่งประการหนึ่ง เมื่อเปรียบเทียบกันกับตัวนางอื่น ๆ ในเรื่องนี้ เสาวคนธมีบทบาทในการรบมากที่สุด โดยเริ่มออกศึกตั้งแต่เด็กเมื่อครั้งช่วยรับศึกเก่าทัพี เสาวคนธซึ่งเป็นหญิงรบไค้กลองกว่านองชายคือ หัสไชย ดังที่มีความว่า

กุมารไค้กลองกว่านองชาย

กระหวัคสายศรสิ้นไปทันที ๔

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนกร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๔), หน้า ๔๓๐.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๐.

ในศึกครั้งนั้น เสาวคนธ์ก็เป็นกำลังสำคัญของฝ่ายเมืองฉลิท อาวุธที่ชำนาญมากคือ เกาทัณฑ์ ทั้งเช่นในตอนที่ยิงนางสุลาลัยที่แกลม

จะยิงล่อพื่อให้เมียนั้นเสียโฉม
พื่อล้วยันเพ่งไปเล็งแล

เมื่อตัวโลมจะได้เห็นว่าเป็เนผล
นางหมายเนียงชวักกลับอัศค^๑

และอีกตอนหนึ่งว่า

กนิษฐากล้าหาญในการรบ

แก่งหลักหลบลอสัน เกาทัณฑ์แผลง^๒

นอกจากนี้ เสาวคนธ์ยังไปทำศึกแต่ลำพังตัวอีกด้วยคือ ศึกเมืองวาหุโลม และในศึกครั้งสุดท้ายคือ ศึกมัจฉลา เสาวคนธ์ก็ได้มาช่วยเมืองฉลิทรบอย่างเข้มแข็ง ทั้งยังได้บอกวิธีแกมนต์ของฝ่ายลังกาได้สำเร็จ

ตัวนางที่เก่งในการรบยังมีอีกหลายคน เช่น นางวาลี ผู้เป็นกำลังสำคัญที่สุดในการรบกับอุกเรน และท้าวเจ้าลังกา จนในที่สุดทั้งสองก็ต้องตายด้วยฝีมือของนางวาลี นางวาลีชำนาญทั้งไทรเพทและวิชาอาคมต่าง ๆ ตำราพิชัยสงครามตลอดจนกระบวนการใช้อาวุธ เช่นเดียวกับ รัภาสะหรี ซึ่งได้เรียนวิชาจากพ่อ มีฝีมือเข้มแข็ง จนได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกาน เขาเจ้าประจัญต่อจากพ่อ คืออิเรน ซึ่งตายเพราะฝีมือสินสมุทร ส่วนนางยุพาผกาและสุลาลัยก็ได้ร่ำเรียนกับบาทหลวงมีไปจนมีความรู้เชี่ยวชาญด้วยกันทั้งสองคน

อย่างไรก็ตาม ฝีมือในการใช้อาวุธหรือกลอุบายในการรบของตัวนางในเรื่องนี้ ยังไม่น่าสังเกตเท่าลักษณะความมีน้ำใจเป็นนักรบอย่างแท้จริง ดังที่กล่าวมาแล้วในข้อก่อนว่า ตัวนางแต่ละคนล้วนมีใจเด็ดเดี่ยว กล้าหาญ และเข้มแข็งออกหน ดังเช่น นางสุวรรณมาลี ถูกลูกเกาทัณฑ์ยิงสู่หนผืนรบตกอยู่ได้ และพยายามเอาสไปพันหีบเสียไม่ให้คนอื่นตกใจเป็นห่วง

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๔๕๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๑.

ถูกผูกมัดที่ก้นแก่งแข็งทราย
 ทางหยุดรถของค้ำแรงนี้
 ให้เสียวซาบอาบจิตด้วยพิณยา

เอาสไบพันทับให้ลับตา
 โลहितหลังไหลอาบซาบมั่งสา
 ยังถูกส่ำห้ำสังความสามกษุมาร °

นอกจากนี้ ในตอนที่มังกลาให้วลาญดา วายุพัฒน์ ยกทัพมาจับนางสุวรรณมาลิกับชิตาทั้งสองไป เป็นตัวประกัน นางสุวรรณมาลิก็คือคู่อย่างสุดความสามารถ

ฝ่ายองค์พระเทวีถือตรีศู

จะเข้ามาว่ากระไรใครเป็นนาย

ขวางประตูห้ามรู้งึ้นทั้งหลาย

อย่าว่านว่าบอกรเราให้เข้าใจ ๒

X นอกจากจะแสดงความเข้มแข็งแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่า นางสุวรรณมาลีสื่อสามารถควบคุมสติได้ ไม่ตกใจจนว้าวุ่น แต่ยังรักษาท่าทีของนางกษัตริย์ไว้ได้อย่างน่าชม ลักษณะเป็นนักรบที่สามารถควบคุมสติและใช้สมองในการต่อสู้นั้นปรากฏชัดในตัวนางแทบทุกตัวในเรื่องนี้ นางรำภาสะหรี เมื่อครั้งติดตามนางละเวงวัดฟ้าไปช่วยนางสุวรรณมาลิกับชิตาและท้าวทศวงศ์กับมเหสีออกจากที่คุมขัง ก็เช่นกัน เมื่อเห็นขุนนางฝ่ายของมังกลาไม่ยอมอ่อนน้อม ก็กลับแต่งกายเป็นทหาร สวมเกราะ ถือขวาน ออกรบอย่างองอาจ ลักษณะแกล้วกล้าและใช้สติปัญญาในการรบนี้ เป็นลักษณะที่น่าสังเกตรมากกว่าสุนทรภู่ ใต้งใจสร้างตัวนางเกือบทุกตัวในเรื่องรวมทั้งนางสุนี่ ที่ปรึกษาของมังกลา โดยที่ไม่เคยกล่าวเลยว่า นางเหล่านั้นมีเวทมนต์หรืออาวูหวิเศษ หรือคุณสมบัติอื่นใดที่ทำให้ต่างไปจากคนธรรมดา นอกจากนางละเวงวัดฟ้าซึ่งมีศรรารหู และแก้วตาผีเสื้อของนางเสาวคนธ์ ซึ่งที่จริงก็เป็นเพียงเกรื่อ งรักษาตัว ไม่ใช่อาวูห ไม่มีการแปลงกายเป็นชาย หรืออาศัยคุณสมบัติอย่างใดทั้งสิ้น นอกไปจากฝีมือ สติปัญญา และความแกล้วกล้าในจิตใจอย่างแท้จริง

๓. อิทธิพลที่มีต่อตัวละครฝ่ายชาย

วรรณคดีไทยโดยทั่ว ๆ ไป บทบาทของตัวละครฝ่ายชายมักจะเด่นและสำคัญกว่าบทบาทฝ่ายหญิง

° สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๘๘๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒๕.

ตั้งที่กล่าวมาแล้วว่า ส่วนมาก ชื่อเรื่องมักตั้งตามชื่อของพระเอก ทั้งนี้เพราะเนื้อเรื่องส่วนใหญ่เป็นการเล่าความเป็นไปในชีวิตของตัวพระเอก ส่วนตัวนางเอกหรือตัวอื่น ๆ เป็นแต่เพียงผู้ที่มีบทบาทสัมพันธ์กับชีวิตของตัวพระเอกเท่านั้น ถึงแม้ว่าบางเรื่องจะได้สร้างคุณลักษณะเด่นบางประการให้นางเอก เช่น มีกำเนิดแปลกกว่าคนธรรมดา หรือมีลักษณะผิวพรรณหน้าตาต่างคนกว่าผู้หญิงทั่วไป แต่ก็ปรากฏว่าผู้ที่มีบทบาทมากและสำคัญที่สุดในเรื่องมักจะเป็นตัวพระเอก ไม่ใช่ตัวนางเอก มีน้อยเรื่องที่มีนางเอกมีความสำคัญมากกว่า เช่น มณีพิไชย นางยอพระกลืนเป็นตัวละครเอกของเรื่อง มโนห์รา นางมโนห์ราเป็นตัวละครเอกของเรื่องเช่นเดียวกัน เมื่อพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้ว จะเห็นว่า บทบาทของตัวนางในเรื่องดังกล่าวมีอยู่มากจริงและเด่นจริง แต่ความสำคัญหรืออิทธิพลระหว่างตัวละครนั้น ฝ่ายชายมีอิทธิพลมากกว่าฝ่ายหญิง ตัวละครฝ่ายหญิงยอมรับนับถือตัวละครฝ่ายชายเป็นบุคคลสำคัญที่สุดในชีวิต ไม่ว่าฝ่ายชายจะลงโทษตนโดยปราศจากการไตร่ตรอง หรือประพฤติกกรรมอันไม่สมควรอย่างไร ฝ่ายหญิงก็ไต่ถามครวญว่าเป็นกรรมของตน หรือกล่าวโทษบุคคลอื่นอีกทีหนึ่ง เช่น โทษบุโรหิต โทษ หรือมเหสีใหม่ มเหสีฝ่ายชาย เป็นต้น ไม่ว่าฝ่ายชายจะออกคำสั่งหรือความเห็นอันใด ฝ่ายหญิงจะยอมรับว่าเป็นคำสั่งหรือความเห็นที่สำคัญที่สุด ที่ต้องปฏิบัติตามเสมอ ถ้อยคำที่ไซ้เรียกก็แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีอย่างสูงสุด เช่น ปิ่นเกล้า ปิ่นเกล้า ทูลกระหม่อมแก้ว ทางฤทธิ์ ทรงเดช ซึ่งล้วนแสดงให้เห็นว่าฝ่ายหญิงยอมรับนับถืออำนาจของฝ่ายชายว่ามีอยู่เหนือชีวิตโดยสิ้นเชิง และพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นเกือบทุกครั้งจะเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากฝ่ายชายเป็นผู้กระทำและฝ่ายหญิงตกเป็นผู้รับพฤติกรรมนั้น ๆ เช่น การต่อสู้กันเพื่อชิงตัวนาง ตัวนางเป็นสาเหตุของการกระทำจริง แต่ไม่ใช่ผู้ก่อการกระทำ หรือในการพลัดพรากจากกันด้วยเหตุใด เหตุหนึ่งก็คือ เหตุนั้นมักเกิดมาจากทางฝ่ายชายเสมอ เช่น ลงโทษว่าตัวนางนั้นเป็นกาลีหรือเกิดการลักพาตัวขึ้น พฤติกรรมเหล่านี้ ตัวพระเป็นผู้ก่อขึ้นทั้งสิ้น ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า เมื่อเปรียบเทียบบทบาทของตัวละครทั้งสองฝ่ายแล้ว ตัวละครฝ่ายชายมักมีอิทธิพลเหนือตัวละครฝ่ายหญิงเสมอ ทั้งในด้านอิทธิพลที่มีต่อจิตใจ ความคิดเห็น ฐานะในสังคม การปกครองและอื่น ๆ

แต่ในเรื่องพระอภัยมณีนี้ต่างออกไปจากเรื่องอื่น ๆ เป็นอันมาก ในด้านอิทธิพลระหว่างตัวละคร ถึงแม้ว่าเรื่องพระอภัยมณี จะเป็นการเล่าความเป็นไปในชีวิตพระอภัยมณีตั้งแต่ต้นจนจบ เรื่องพระอภัยมณีอยู่ในฐานะตัวละครที่สำคัญที่สุดของเรื่องก็ตาม พฤติกรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในเรื่องนั้น อาจกล่าวได้ว่ามาจากฝ่ายหญิง เกือบทั้งสิ้น กล่าวคือ ฝ่ายหญิงเป็นผู้ก่อพฤติกรรมขึ้นแทนที่จะเป็นฝ่ายชาย

ยิ่งกว่านั้นอิทธิพลของฝ่ายหญิงที่มีต่อตัวละครฝ่ายชายยังเห็นได้ชัดเจนทั้งในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างสามี ภรรยา และพ่อแม่ลูก ในฐานะในทางสังคมของฝ่ายหญิงในเรื่องก็ปรากฏว่าอยู่ในระดับที่เท่าเทียมกับผู้ชาย หรือในบางกรณียังอยู่เหนือกว่าอีกด้วย ก็จะได้นำมากล่าวให้ชัดเจนเป็นลำดับไป

อิทธิพลที่มีต่อจิตใจและความคิดเห็นของฝ่ายชาย

ตัวละครชายในเรื่องนี้แม้จะมีความเก่งกล้าสามารถ มีฝีมือในการสู้รบอย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงความเข้มแข็งของจิตใจแล้ว ปรากฏว่าคดน้อยกว่าฝ่ายหญิงเป็นอันมาก ที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ พระอภัยมณี ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า เป็นคนที่ใจอ่อน ขี้ชلاق ขี้เกรงใจ ตลอดชีวิตพระอภัยมณีตั้งแต่ต้นจนถึงก่อนออกบวช ปรากฏว่าตกอยู่ในอิทธิพลผู้หญิงตลอดเวลา แม้จะอยู่ในฐานะภักษัตริย์ สามี และบิคา แต่ทางค่านจิตใจแล้วไม่เคยมีอำนาจหรืออิทธิพลเหนือใครเลย เริ่มช่วยการที่ตกอยู่ในอำนาจของนางผีเสื้อสมุทรซึ่งแข็งแรงทั้งร่างกายและจิตใจ พระอภัยมณีไม่แค้นเพียงอ่อนแอกว่าในค่านร่างกายเท่านั้น จิตใจก็ยังอ่อนแอ ไม่กล้าแม้จะคิดหนีเพื่ออิสรภาพของตนเอง เพียงแต่รู้ว่าสินสมุทรเปิดคูหาออกไป พระอภัยมณีก็กลังนางผีเสื้อจะพาเสียแล้ว ต่อมาเมื่อตัดสินใจหนี ผู้ที่พาหนีไปได้จนตลอดรอดฝั่งก็คือนางเงือก ลำพังตัวพระอภัยมณีเองคงไม่มีทางหนีไปได้ถึงเกาะแก้วพิสดาร ชีวิตของพระอภัยมณีต่อจากนั้นเขาก็กล่าวได้ว่าขึ้นกับผู้หญิงทั้งสิ้น ผู้หญิงเป็นที่ปรึกษา คือ นางวาดี ถ้าไม่ได้นางวาดี พระอภัยมณีก็อาจจะหนีออกจากเมืองผลึกเมื่อทัพอุศเรนยกมาตีเมือง พระอภัยมณีต้องทำศึก ต้องล่ามมากอยู่เป็นเวลานานก็เพราะผู้หญิง ๒ คน ก็องนางสุวรรณพาดี กับนางละเวงวิธพา ถึงแม้ว่าถ้าดูตามเนื้อเรื่องเฉิน ๆ จะเห็นว่า พระอภัยมณีมีลักษณะพฤติกรรมเหมือนตัวพระเอกเรื่องอื่น ๆ คือ ต้องต่อสู้เพื่อชิงนาง เช่น ชิงนางสุวรรณพาดีจากอุศเรน หรือไปรบเพื่อให้ได้นางคือ ละเวงวิธพามาเป็นมเหสี แต่ที่จริงแล้ว พระอภัยมณีเกือบไม่มีความสำคัญในพฤติกรรมเหล่านั้นเลย เป็นเพียงแต่ตัวบุคคลที่ตั้งไว้เป็นจุดศูนย์กลางพฤติกรรมเท่านั้น แต่ผู้ที่กระทำที่แท้จริงคือผู้ที่อยู่รอบข้างพระอภัยมณี เช่น ในการทำศึกกับอุศเรน ครั้งแรก สินสมุทรเป็นผู้นำศึก เพื่อแย่งนางสุวรรณพาดี ต่อมาเมื่ออุศเรนและท้าวเจ้าลังกายกทัพมาตีเมืองผลึก นางวาดีเป็นบุคคลสำคัญในการทำศึก และนางสุวรรณพาดีเองก็ได้ช่วยรบด้วย พระอภัยมณีมีความสำคัญเพียงเท่านั้นยกกองหรือแม่ทัพย่อย ๆ คนหนึ่งเท่านั้นเอง ต่อมาอีก นางละเวงวิธพาที่เป็นสาเหตุให้พระอภัยมณีต้องทำศึกกับเจ้าละมาน ซึ่งในตอนนั้นพระอภัยมณีมีโอกาสได้ใช้ความรู้ประจำตัวคือเพลงปี่เข้ามาช่วย แกร่นถึงศึกเก้าทัพ พระอภัยมณีเกือบไม่มีบทบาทเลย เช่นเดียวกับตอนที่ไปทำศึก

ลังกา อาจจะเรียกได้ว่าเป็นตัวก่อความยุ่งยาก แทนที่จะเป็นตัวเอกในการรบ ซึ่งโดยทั่วไป บทบาทของพระเอกในตอนทำศึกนับว่าสำคัญและเด่นที่สุด แต่พระอภัยมณีกลับกลายเป็นคนก่อความยุ่งยากให้แก่ทัพของตนเอง ทั้งนี้ก็เพราะจิตใจของพระอภัยมณีไม่เข้มแข็ง แต่ตกอยู่ในอิทธิพลของผู้หญิงได้ง่ายดาย ดังเช่นที่สินสมุทรได้เตือนไว้ก่อนหน้าทำศึกแล้วว่า ถ้าพบผู้หญิงลังกา ขอให้คิดแต่เรื่องศึก อย่าได้ไปหลงรักใคร่ จะทำให้เสียการ ศรีสุวรรณก็กล่าวถึงพระอภัยมณีตอนหนึ่งว่า

รักสตรีที่รักใดทุกซั

ไม่มีสุขแสนประหลาดควาสนา *

การที่พระอภัยมณีได้ทุกซัก็เพราะ พระอภัยมณีไม่สามารถบังคับกับจิตใจตนเอง ได้เลยสักครั้ง ปล่อยให้อยู่ในอำนาจของผู้หญิงโดยสิ้นเชิง แม้ในขณะที่กำลังทำศึกอยู่แต่ ๆ ก็ไม่คำนึงถึงฐานะของตนเอง เช่น เมื่อนางละเวงวัดฟ้าส่งทูตมาทราบบทคัดค้านตามอุบายของบาทหลวง พระอภัยมณีก็ตอบเป็นเชิงเกี้ยวพาราสี ทั้ง ๆ ที่ศรีสุวรรณเตือนว่าตอบไปเช่นนั้น อาจจะทำให้เสียที่ซำศึกได้ พระอภัยมณีก็บอกว่า

ข้าพเจ้าเล่าก็ชายนายทหาร
เห็นอย่างไรไม่ห้ามตามอัธยาศัย

จะก็การมีไต่ห้ามความประสา
การของข้าจะตอบตามชอบใจ ^๒

แม้ว่าอาจจะมิใช่ว่า พระอภัยมณีตกอยู่ในอำนาจเสน่ห์ของนางละเวงวัดฟ้า จึงได้มีพฤติกรรมในลักษณะที่เป็นเครื่องมือของนางละเวงวัดฟ้า แต่ถาพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นว่า ย่าแสนนั้นเป็นเพียงเครื่องประกอบเพื่อช่วยสนับสนุนการกระทำของตัวละครเท่านั้น แต่ที่จริงแล้ว พื้นฐานจิตใจของตัวละครก็พร้อมที่จะเป็นไปเช่นนั้นอยู่แล้วดังเช่นพระอภัยมณี เมื่ออยู่กับนางสุวรรณมาลีก็เป็นเบียดกลางของนาง แม้จะมีข้อความที่กล่าววานางยกย่องเทิดทูน จงรักภักดีต่อพระอภัยมณีมากเพียงไรก็ตาม ไม่เคยปรากฏว่า พระอภัยมณีเคยมีอำนาจเหนือนางหรือเอาชนะนางได้เลยแม้แต่สักครั้งเดียว ตั้งแต่ตอนเกี้ยวพาราสีมาในเรือ ก็ถูกนางไขอุบายหลบเลี่ยงไปได้ทุกครั้งจนถึงเมืองตลิ่ง

* สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๓๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

นางสุวรรณาดีไม่คิดว่าพระอภัยมณีจะโกรธจริงถึงกับออกบวช เป็นครั้งแรกที่พระอภัยมณีใจแข็งและไม่ยอมส่งสาวใคร แต่อาจจะพิจารณาจริง ๆ แล้ว การที่พระอภัยมณีออกบวชครั้งนั้นก็เพราะนางทั้งสองคนไม่ยอมตามใจจนแล้วจนรอด จึงได้โกรธมาก ถ้าพระอภัยมณีสามารถบังคับนางใดหรือมีอิทธิพลเหนือจิตใจนาง ก็คงไม่ต้องออกบวช ฉะนั้น อาจจะกล่าวได้ว่า ชีวิตของพระอภัยมณีตกอยู่ในอิทธิพลผู้หญิงตลอดเวลา และความเป็นไปในชีวิตของพระอภัยมณีก็ขึ้นอยู่กับผู้หญิงตั้งแต่เริ่มต้นจนจบ ทั้งที่เป็นไปในด้านดีและด้านร้าย.

ลักษณะตัวละครฝ่ายชายที่ตกอยู่ในอิทธิพลของฝ่ายหญิงนี้ไม่เฉพาะแก่พระอภัยมณีเท่านั้น ตัวละครอื่น ๆ เช่น ศรีสุวรรณ สีนสมุทร สุกสาคร หัสไชย ก็ล้วนแต่มีลักษณะที่แสดงว่าผู้หญิงที่ใกล้ชิดมีอิทธิพลอยู่เหนือจิตใจเสมอ ศรีสุวรรณนั้นอาจเป็นตัวละครที่มีใจเข้มแข็งกว่าตัวละครอื่น ๆ อยู่มาก แต่ก็ยังไม่พ้นอิทธิพลผู้หญิงเสียทีเดียวนัก ศรีสุวรรณโดนนางรำภาสหรือเป็นชายนางเมื่อไปทำศึกลังกาตามเนื้อเรื่องกล่าวว่าเพราะนางรำภาสหรือทำเสน่ห์ เช่นเดียวกับนางละเวงวันพา นางยุพยามกานางสุลาลีวัน ทำเสน่ห์พระอภัยมณี สีนสมุทร และสุกสาคร แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การทำเสน่ห์ในเรื่องนี้ ในขั้นต้นต่างจากเรื่องอื่น ๆ ตรงที่ว่า มิได้ทำเสน่ห์โดยการใช้เวทย์มนต์ทำอาถรรพ์เฉพาะเจาะจงตัวบุคคลที่ต้องการ ดังเช่น สร้อยฟ้าทำเสน่ห์พระไวย ในหุ่นขี้ผึ้งขุนแผน พระเพื่อนพระแพง ทำเสน่ห์พระลอ ในลิลิตพระลอ หรือนางจันทร์หาทำเสน่ห์ทวยหาในสังข์ทอง แต่เป็นการทำเสน่ห์โดยวิธีการที่จะมุ่งให้บุคคลที่โดนพบเห็นเกิดความพึงพอใจรักใคร่โดยไม่เจาะจงว่าจะเป็นคนใดตามคำสั่งชราขบาทหลวงผู้ทำพิธีกล่าวว่า

เสกสุคนธ์ปนยาแก้ตามนุษย์

ยิ่งถูกมือหรือว่าไค้เข้าใกล้

แมนบุรุษ เห็นพิศตรรกไม่หาย

คนนั้นตายด้วยไค้เพราะใจรัก

ยาเสน่ห์ผสมขึ้นนั้น มีส่วนผสมสำคัญ คือแก้ตามนุษย์ และประสิทธิผลของยานี้ขึ้นอยู่กับ การที่ฝ่ายชายต้องไค้เห็นหน้าผู้ไค้รักเสียด้วย เมื่อนำเอาข้อมูลทั้งสองประการมาพิจารณา ก็จะเห็น

๑ สุนทรภู่ พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๘๖๕.

ความสัมพันธ์ว่า ยาเสน่ห์ขึ้นอยู่กับการที่จะคงได้เห็นหน้าตาเป็นสำคัญ คำว่า "แก้วตา" นั้น อาจจะเป็น
 ความหมายได้สองอย่าง อย่างแรก แก้วตาเป็นอวัยวะส่วนที่สำคัญที่สุดของนัยน์ตา ที่ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ
 ได้ ถ้าไม่มีแก้วตา หรือแก้วตาเป็นอันตรายภัยประการใด ๆ ก็คือ เจ้าของนัยน์ตานั่นก็จะมองไม่เห็นอะไร
 ทั้งสิ้น ดังนั้น ยาเสน่ห์ที่ปรุงขึ้นจึงต้องประกอบด้วยแก้วตา อันเป็นสิ่งที่ช่วยให้อันมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้
 และยาจะมีผลก็ต่อเมื่อได้มีการเห็นหน้ากัน ส่วนผสมและเคล็ดของยานี้ จึงสอดคล้องกันในจุดหมายสำคัญที่ว่า
 ฝ่ายชายจะถูกเสน่ห์หักคือเมื่อเห็นหน้าผู้โช้ยา ลำพังตัวยาอย่างเดียวนั้นไม่ทำให้เกิดผลลลใจฝ่ายตรงข้ามได้
 เหมือนการทำเสน่ห์หักการฝังรูปฝังรอยอย่างที่สร้อยฟ้าทำแก่พระเวียง หรือค้ายอำนาจมนต์อย่างทีพระเพื่อน
 พระแพงทำ ความหมายอีกประการหนึ่ง แก้วตา เป็นคำใช้แสดงความรักอย่างสุดชีวิตจิตใจ ดังที่ใช้เป็น
 สำนวนว่า รักเหมือนแก้วตา งามเหมือนแก้วตา ทั้งนี้เพราะ แก้วตาเป็นอวัยวะส่วนที่สำคัญที่สุดส่วนหนึ่ง
 ของมนุษย์และสัตว์ และเป็นส่วนอวัยวะที่บอบบางที่สุดส่วนหนึ่งด้วย ความหมายในแง่นี้ เมื่อนำมาเกี่ยวพัน
 กับยาเสน่ห์ อาจตีความหมายว่า ยาเสน่ห์นั้นจะทำให้ผู้ที่ถูกเสน่ห์รักใคร่ผู้โช้ยานั้นอย่างสุดชีวิตจิตใจ ค้าย
 เหตุที่ผสมค้ายแก้วตามนุษย์ คำว่าแก้วตา จึงมีความหมายที่ลึกซึ้ง มิใช่เป็นการใช้คำเพียงเพื่อให้เกิดความ
 ชลิ่งหรือความน่าศรัทธาในอำนาจลึกลับของยาเสน่ห์ แต่มีความหมายที่น่าสนใจทั้งในความเป็นจริงและ
 ด้านการวิเคราะห์เปรียบเทียบ อาจตีความได้ทั้งในแง่ที่ว่า ยานี้ทำให้เกิดความรักอย่างลึกซึ้งประดุจแก้วตา
 หรือแก้วตาเป็นสิ่งที่ทำให้อำนาจการมองเห็นนั้นชัดเจนขึ้น จนสามารถผูกพันใจของผู้มองเห็นไว้ได้ ตามหลัก
 ความเป็นจริง ประสาทสัมผัสทางสายตามีความสำคัญต่อจิตใจมาก ของสวยของงามย่อมดึงดูดสายตา
 และเมื่อดึงดูดสายตาแล้วย่อมดึงดูดใจด้วย ดังที่มีสำนวนกล่าวว่า "ล่อตาล่อใจ" ดังนั้น ยาเสน่ห์ในเรื่องนี้
 จึงค่อนข้างมีเหตุผลสมจริงกว่าที่ปรากฏในเรื่องอื่น ๆ และสิ่งที่สนับสนุนข้อคิดเห็นนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นก็คือ การ
 ที่กล่าวถึงการพบหน้ากันระหว่างผู้โช้ยาและผู้ที่ถูกอยู่ในอำนาจยา ทุกครั้งจะกล่าวถึงรูปโฉมของผู้โช้ยาเสน่ห์ว่า
 งามเลิศล้ำ ลำพังความงามนั้นก็ชวนใจให้พิศวงอยู่แล้ว เมื่อมีฤทธิ์ยาเข้ามาช่วยอำนาจความดึงดูดใจให้รุนแรง
 ยิ่งขึ้น เช่นที่กล่าวในตอนพระอภัยมณีพบหน้านางละเวงวันทาวา

พระเห็นพักตร์ลักษณะงามหน้า
 ยิ่งเพ่งพิศฤทธิ์สุดคนซ์เข้าคลีใจ

คู่แซมช่วยขึ้นจิตพิสมัย

ศรีสุวรรณ สิ้นสมุทร เมื่อพบหน้านางว่าภาสะหรี และยุพาดกาก็เช่นกัน คือทิกใจในรูปร่างหน้าตาอันงดงามเป็นขั้นแรก ส่วนยาเสน่ห์นั้น เข้าเสริมให้ความถูกตาต้องใจให้รุนแรงขึ้นถึงขั้นหลงใหลในลำคับต่อมา ศรีสุวรรณนั้นทิกใจหน้าตา รูปร่างของนางว่าภาสะหรีตั้งแต่ครั้งพบกันครั้งแรกที่คานเขาเจ้าประจัญ โดยที่นางยังไม่ได้ยาเสน่ห์หยาเข้าไป

พระวิกรุปฐมพลางไม่วางวาย

นาง เหลืออายอกุสุมภ์ภูมิ^๑

ในการแต่งตัวก่อนออกไปพบปะฝ่ายชายแต่ละครั้งก็ปรากฏว่า เน้นเรื่องการแต่งการแต่งหน้าตาให้สวยงามเป็นพิเศษ ทั้งยังหักแต่งจริตให้เป็นที่น่ารักน่าชมอีกด้วย เช่นนางว่าภาสะหรี

แล้วอาบน้ำชำระอาภุหลายกลิ่น

กระแจะจันทร์เจิมพ้อมให้หอมหวาน

แล้วทาแป้งแต่งตัวให้ยั่วชวน

กระหมวกม้วนมวยรัดกระหวัดเวียน^๒

ฝ่ายนางยุพาดกาก็เช่นกัน

แป้งน้ำมันจันทร์ลูบทั้งรูปทรง

สุดนครนงนิตย์ของละอองนวล

น้ำมันแก้วแววตาเจิมหน้าผาก

แล้วสีปากจิ้มแกมแล้วแย้มสรวล

กระจกส่องลองเขื่อนเบื้องนระบวน

ให้ยั่วชวนแย้มยิ้มทำพริ้มพราย^๓

จะเห็นว่า ยาเสน่ห์คือผงผสมแก้วตามนุษย์นั้น กล่าวถึง เป็นเสน่ห์ของแต่งตัวอย่างหนึ่งเท่านั้นเอง ข้อสันนิษฐานที่ทำให้เห็นชัดเจนอีกตอนหนึ่ง คือ ตอนที่กล่าวถึงนางละเวงวันพาณีภิกษาวาไรไว้สำหรับการทำเสน่ห์

^๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๕๘๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๖.

เลือกเหล่าสาวสุรางค์สำอาง โฉม
ที่รุ่นราวสาวน้อยไคร้อยคน
แน้นชายใดไคร่ปะพอบปะ เนตร

งามประโลมล้ำหญิงในสิงหล
มาสอนกลสตรีให้ปรีชา
แสนทวยห้วงรักนั้นหนักหนา ๑

ลักษณะกริยาเสน่ห์ในเรื่องนี้ จึงน่าจะมองในแง่ที่ว่า เป็นการใช้วิธีการดึงดูดใจโดยผ่าน
ประสาทสายตาเป็นเคล็ดลับสำคัญ และไม่ได้เจาะจงที่จะทำเสน่ห์คนใดคนหนึ่งโดยตรง ดังเช่นที่ย่องทอด
เมื่อเห็นหน้านางยุพยามภา และสุลาลัยวัน ก็ยังศรัทธาใจ

อ้ายย่องทอดทอดตาคุณหน้าเจ้า
คุณสุคนธ์บ่นยาต้องตาชาย

ล้วนสาวสาวราวกับเขียนวิเชียรฉาย
รักแทบตายจะใครได้ตั้งใจปอง ๒

ดังนั้น การที่ระอภัยมณี และสินสมุทร สุกสาคกร หลงเสน่ห์สาวเมืองลังกา ถ้าตัดเอาเรื่องยา
เสน่ห์ออกไปเสีย จะเห็นว่า ทั้งหมดนั้นหลงในรูปโฉมของสตรี อันเป็นเรื่องธรรมดาที่อาจเกิดขึ้นได้เสมอ
แต่ผู้แต่งได้เอาเรื่องการทำเสน่ห์เข้ามามีบทบาทอยู่ด้วยก็เพื่อให้เรื่องราวน่าตื่นเต้น น่าพิศวงยิ่งขึ้น อัน
เป็นลักษณะประจำของเรื่อง ซึ่งทั้งนี้อาจเป็นเพราะอิทธิพลของวรรณคดีเก่า ๆ ที่ยังอยู่ในจิตใจของผู้แต่ง
นั่นเอง เกี่ยวกับเรื่องอุสมันที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีหลายเรื่อง นอกจากนี้ การที่เอาเรื่องยาเสน่ห์มาใช้
ทำให้สามารถแก้ตัวให้กับพระเอก หรือบรรดาตัวเอกฝ่ายชายได้ว่า การที่ได้ทำผิดทำนองคลองธรรมลง
ไปนั้นก็เพราะอำนาจลึกลับที่มากลจิตใจ ซึ่งวิธีนี้ก็นิยมใช้กันเสมอ ๆ จัดเป็นวิธีการแก้ปัญหาลักษณะหนึ่งใน
การดำเนินเนื้อเรื่อง

เมื่อได้พิจารณาการทำเสน่ห์ในแง่นี้ จะเห็นว่าตัวละครฝ่ายชายเหล่านั้นตกอยู่ในอิทธิพลความดึงดูด
ใจของฝ่ายหญิง โดยที่ไม่สามารถจะปลีกตัวจากอิทธิพล หรือแก้ไขสถานการณ์ได้เลย แม้แต่สุกสาคกร ซึ่ง
มีคาถากำกับตัวก็ยังไม่วาย ดังที่ท้าวสุริโยทัยปรารภถึงสุกสาคกรว่า

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๔๓๐.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๓.

เมื่อหนุ่มสาวราวกับไฟ ใกล้เคียงกัน

สุดจะสู้ศึกรักนั้นหนักหนา ๑

ท้าวสุริยไทย์กล่าวถูกต้องตามความเป็นจริงที่ว่า หนุ่มสาวอยู่ใกล้กัน ย่อมจะเกิดความต้องใจ เกิดความสัมพันธ์รักใคร่กันได้ โดยไม่ได้กล่าวถึงยาเสน่ห์เลย ทั้งๆที่ดาวสัน ก็บอกข่าวว่าหลงเสน่ห์ ท้าวสุริยไทย์ก็เข้าใจคำว่า หลงเสน่ห์นั้นมีไซ้หลงยาหรือเวทมนต์ แต่หลงเสน่ห์ความต้องตาต้องใจตามวิสัยหนุ่มสาวที่ได้อยู่ใกล้ชิดกัน อันเป็นเรื่องที่เกิดได้ตามความเป็นจริง มิได้เกี่ยวกับเวทมนต์คาถาแต่อย่างใด

อิทธิพลที่ฝ่ายหญิงมีต่อฝ่ายชายนี้ ไม่เฉพาะแต่ในกรณีหลงใหลในความรักเท่านั้น แต่ฝ่ายหญิงยังมีอิทธิพลเหนือฝ่ายชายหลายประการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อแรกว่า ผู้หญิงในเรื่องนี้มีใจเข้มแข็ง และเด็ดเดี่ยว คุณสมบัติข้อนี้ ทำให้ผู้หญิงในเรื่องนี้มีอิทธิพลเหนือผู้ชายเป็นอันมาก ดังเช่นในกรณีของสินสมุทร สുകสาคร ทั้งนางอรุณรัศมีและเสาวคนธ์ ต่างก็มีอำนาจเหนือจิตใจของคุรุรัก และสามารถทำให้คุรุรักต้องงุนวายนั่งกายและใจได้ ดังเช่นที่ นางอรุณรัศมีไม่ยอมเข้าหอกับสินสมุทร และขู่ว่าจะเชือดคอตายถ้าสินสมุทรเอาแต่ใจตนเอง การที่สินสมุทรไม่กล้ากระทำการรุนแรงก็เพราะกำลังใจของสินสมุทรสู้นางอรุณรัศมีไม่ได้ เนื่องจากมีความเกรงใจกันอยู่เป็นทุนเดิม เมื่อมาประกอบเข้ากับความคิดที่คิดตัวอยู่ ยังทำให้สินสมุทรไม่กล้าที่จะหักหาญ นางอรุณรัศมีเองก็สงสารที่สินสมุทรยอมแพ้ ไม่กล้าขัดใจนาง

ฝ่ายเสาวคนธ์นั้นก็มีอิทธิพลเหนือจิตใจสุกสาครมาเป็นเวลานาน และนางก็สามารถทำให้สุกสาครต้องออกติดตามด้วยความยากลำบากเป็นเวลานานกว่าจะได้นางกลับคืนมา และสุกสาครก็ไม่อาจจะทำให้นางใจอ่อนพอที่จะกลับบ้านเมืองได้ กลับต้องมาอยู่เมืองคานกับเสาวคนธ์เสียเอง

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นอิทธิพลที่ฝ่ายหญิงมีต่อฝ่ายชาย ในความสัมพันธ์ระหว่างสามี ภรรยา หรือคุรุรัก ซึ่งก็เห็นได้ว่า พฤติกรรม หรือความเป็นไปในชีวิตของฝ่ายชายนั้นขึ้นอยู่กับฝ่ายหญิง เป็นสำคัญ มิใช่ฝ่ายหญิงขึ้นอยู่กับฝ่ายชายดังที่ปรากฏในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ โดยมาก ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างแม่ลูก ก็ปรากฏ

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปามรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๕๐๒.

ว่าแม่เมื่ออิทธิพลเหนือลูกชายอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะสินสมุทรกับนางสุวรรณา มาลี สินสมุทรมันแม้จะยกย่องนับถือ พระอภัยมณีไว้สูง เห็นอกกว่าผู้อื่น แต่โดยความสัมพันธ์แท้จริงแล้ว สินสมุทรใกล้ชิดกับนางสุวรรณา มาลีมากกว่า เหตุการณ์ในชีวิตของสินสมุทรผูกพันอยู่กับสุวรรณา มาลีเป็นส่วนมาก แม้แต่ตอนที่รบกับอูศเรน สินสมุทรมิซัดความ ประสงค์ของพระอภัยมณี โดยมีสุวรรณา มาลีเป็นสาเหตุสำคัญ และเมื่อสินสมุทรเกิดมีัญหาที่แก้ไม่ตก สุวรรณา มาลีก็เป็นผู้ช่วยแก้ปัญหานั้นให้ไ้เช่นกัน

ในเรื่องพระอภัยมณีนี้ ผู้หญิงมีทั้งปัญญา ความคิดอ่าน ความเข้มแข็ง และฐานะในสังคมทัดเทียม กับผู้ชาย และในบางกรณียิ่งเหนือกว่าผู้ชายเสียอีก ดังเช่น นางวาตี มีปัญญาความคิดเป็นเลิศ ไม่มีใคร เทียมได้ อูศเรนตายก็เพราะฝีปากของนางวาตีโดยแท้ สังฆราชบาทหลวงรอบรู้กลอุบายสารพัด ก็ยังไม่รู้ เท่าทันความคิดแยบยลของนางบุพผางกา

ฝ่ายฝรั่งสังฆราชฉลาดมาก

แต่ฝีปากอ่อนแอแพ้ผู้หญิง ๑

ฐานะในสังคม

ปรากฏว่า ผู้หญิงในเรื่องนี้มีฐานะสูงเท่าเทียมผู้ชายทุกประการ ดังเช่น นางละเวงวิมลหาสามารถ เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองได้โดยที่เสนาข้าราชบริพารและราษฎรก็ยอมรับนับถือกันทั่วหน้า มีสิทธิ์ขาดในการปกครองทุกประการ นางสุวรรณา มาลีก็ได้ปกครองว่าราชการบ้านเมืองแทนพระอภัยมณีหลายคราว และก็สามารถจัดการได้เป็นที่เรียบร้อย ทั้งในด้านการปกครองพลเรือน และการบัญชากองทัพ การตัดสินใจใน สถานการณ์ต่าง ๆ นางสุวรรณา มาลีทำได้โดยไม่ขาดคณกพร่อง ซึ่งความสามารถเช่นนี้มีปรากฏในกรณีของ นางเสาวคนธ์ด้วย เสาวคนธ์สามารถตีเมืองวาหุโลมและปกครองได้โดยเรียบร้อยเหมือนกษัตริย์หรือเจ้าเมืองอื่น ๆ ที่เป็นผู้ชาย ความสามารถและฐานะของผู้หญิงในเรื่องนี้เป็นที่รับรองของสังคมตามท้องเรื่อง อันเป็น ข้อที่แตกต่างไปจากเรื่องอื่น ๆ มาก พรรณคดีเรื่องอื่น ๆ มีอยู่เหมือนกันที่ผู้หญิงครอง เมืองหรือเป็นแม่ทัพ

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๒๒๒.

หรือมีอำนาจในบ้านเมือง แต่ก็มักอยู่ในลักษณะที่แปลงเป็นชายค่วยอำนาจ เทวคาหรือของวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ในกาหลัง บุษบา แปลงเป็น มิสาประหมังกุหนิง ควัญฤทธิ์ของปะตาระกาหลา ไปรบศึกมีชัยชนะ ไครครองเมืองหลายแห่ง นางแก้วหน้าม้า รบชนะยักษ์ไครครองเมือง แต่ก็อยู่ในขณะที่แปลงเป็นชายเช่นกัน ในเรื่องนี้ บรรดาขุนนาง นายทหารและราษฎร ยอมรับนับถืออำนาจของผู้ปกครองที่เป็นหญิง โดยมีได้มีเหตุ วุ่นวายใด ๆ เลย

โดยเหตุที่บทบาทของตัวละครฝ่ายหญิงในเรื่อง มีลักษณะเด่นที่น่าสังเกตรหลายประการดังที่กล่าวมาแล้ว จึงน่าสนใจที่จะศึกษาว่าเหตุไร สุนทรภู่ จึงได้แต่งให้ผู้หญิงมีบทบาทความสำคัญ และมีอิทธิพลเหนือบทบาทของผู้ชายดังนี้ ในเมื่อวรรณคดีรุ่นก่อน ๆ ไม่มีลักษณะเช่นที่ว่านี้เลย และในสังคมสมัยสุนทรภู่อีกไม่ปรากฏว่า ฐานะของผู้หญิงได้รับการยกย่องให้สูงเท่าเทียมผู้ชาย จึงน่าคิดว่า สุนทรภู่เอาความคิดนี้มาจากไหน หรือได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากใคร

จากการศึกษาประวัติของสุนทรภู่และประวัติศาสตร์ในระบายนั้น ทำให้ได้แก่งึกว่าสุนทรภู่น่าจะได้รับอิทธิพลมา สอง ทางด้วยกันคือ

๑. อิทธิพลจากผู้หญิงที่มีบทบาทในชีวิตของสุนทรภู่
๒. อิทธิพลจากวีรสตรีในยุคนั้น

✓ บทบาทของผู้หญิงในชีวิตจริงของสุนทรภู่

สุนทรภู่เป็นกวีที่ขึ้นชื่อว่านอกจากจะคัมสุราเก่งแล้ว ยังเจ้าชู้อีกด้วย หลักฐานที่จะยืนยันคำกล่าวนี้ปรากฏอยู่ในผลงานของสุนทรภู่เอง เป็นส่วนมาก โดยเฉพาะในนิราศเรื่องต่าง ๆ ซึ่งมีข้อความกล่าวถึงผู้หญิงหลายคน และสุนทรภู่ไคร่บุชื้อเอาไว้ชัดเจน ผิดกับนิราศของกวีอื่นที่มักจะกล่าวแต่เพียงลอย ๆ ไม่สามารถยืนยันได้ว่ามีตัวตนหรือไม่ บางทีกวีก็ใช้คำเรียกที่เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ชื่อเฉพาะทำให้เกิดปัญหาว่า นางในนิราศเหล่านั้นมีตัวตนจริงหรือไม่ แต่นิราศของสุนทรภู่อบุชื้อผู้หญิงจริง ๆ ทั้งสิ้น บ้างก็บอกว่า เป็นน้อง เช่น ฉิม กับ นิม ซึ่ง เป็นน้องคนละพ่อ ม่วงกับคำเป็นหลาน อยู่ที่เมืองแกลง บ้างก็เป็นผู้ที่มิเคยได้อุปการะสุนทรภู่มาก่อน เช่น หม่อมขุนนาง (ที่ปรากฏในนิราศเมืองเพชร) นอกจากจะบุชื้อ ก็ยังกล่าวถึงในทำนองที่ว่า

โคได้เคยคบหาที่มีความสัมพันธ์กับผู้หญิงมามาก เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในเรื่องพระอภัยมณีว่า

เขมรลาวชาวละครทั้งมอญไทย

พอก็ไ้คล้องแวนะแก้วศา ๑

และ

เจ้าไม่เคยเลยพอนคือเก้

จนแก่เฒ่า ไม่รู้เรือเบื้อผู้หญิง ๒

ในนิราศเรื่องต่าง ๆ ได้กล่าวถึงผู้หญิงหลายคน ที่เื่อว่าเป็นภรรยาก็ได้แก่ จัน ม่วง นิม นอก นั้นก็มีมณฑา ศรีสาคร จิว ฯลฯ ในบรรดาหนังสือที่เขียนเกี่ยวกับประวัติสุนทรภู่มักจะกล่าวถึงว่าสุนทรภู่เป็นคนเจ้าชู้ เช่น ในหนังสือ ๑๐๐ ปีของสุนทรภู่ กล่าวว่า

สุนทรภู่อยู่กับภรรยา (จัน) โคได้ไม่กี่เดือนก็โกรธกัน จะค่ายเหฺกที่เมาหนักขึ้น หรือเนื่องด้วยเป็นคนเจ้าชู้ ซึ่งปรากฏความที่เล่าไว้ในนิราศสุพรรณ คุณอาจคิดว่าเมื่อครั้งยังหนุ่มเป็นเชิงประชดคุณว่า

ลูกเอยเคยเข่นนั้น
สาวเพงเล็งแลสาว
ปะเป็นเข่นพอกรรว
ตายรบลากไม้แลแล้ว

ปุ่นขาว
ซิ่นแล้ว
ครึ่งหนุ่ม ชุ่มฤ
คลาขานาที ๓

ในประวัติคำกลอนสุนทรภู่ พ. ๓ ประมวลมารค ผู้แต่ง อ้างถึงบทความในหนังสือประมวลวันหน้า ๕ เรื่อง นางในนิราศ ตอนหนึ่งว่า

สุนทรภู่เห็นจะเคยเจ้าชู้มามาก เมียบประจำตัวของแกชื้อยายจัน ๔

-
- ๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาคาร ๒๕๐๕), หน้า ๗๗๔.
- ๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.
- ๓ นายฉันท ขำวิไล, ๑๐๐ ปีของสุนทรภู่ (พระนคร : รุ่งเรืองวิทย์ ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๓.
- ๔ พ. ๓ ประมวลมารค [หม่อมเจ้าจันทระจิรายุ รัชนี้] ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๕.

ในหนังสือเรื่อง ทัฬหะคอนและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี ของ นายชนิด อยู่โพธิ์ ไก่กล่าวถึงทัฬหะครุฑหญิงหลายตัวว่า น่าจะไต่มาจากผู้หญิงที่มีบทบาทในชีวิตจริงของสุนทรภู่ เช่น นางสุวรรณมาลี น่าจะมาจากแม่จัน ภรรยาคนแรกของสุนทรภู่ซึ่งกล่าวกันว่า สุนทรภู่รักมากที่สุด และคร่ำครวญถึงอยู่เสมอ แม้ว่าจะได้แยกจากกันในตอนหลัง ก็ยังไม่วายรำพันถึงในนิราศหลายเรื่อง นักวรรณคดีส่วนมากเห็นพ้องต้องกันว่า แม่จัน น่าจะเป็นต้นแบบของนางสุวรรณมาลี เพราะอุปนิสัยของนางสุวรรณมาลีที่ซึ้งนักรัก ก็ตรงกับนิสัยของแม่จัน อีกทั้งสุนทรภู่รักและผูกพันภรรยาคนแรกนี้มาก รวมทั้งเกรงใจมากด้วย เช่นเดียวกับที่พระอภัยมณีรักและเกรงใจนางสุวรรณมาลี แม่จันมีบทบาทมากในชีวิตจริงและในผลงานของสุนทรภู่ นายชนิดสันนิษฐานว่า ลูกสาวแปดของนางสุวรรณมาลีนั้น มีชื่อสอดคล้องกับแม่จัน คือชื่อ จันทรสูกา แปลว่า ลูกสาวแม่จันครึ่งตัว ส่วนสร้อยสุวรรณ ก็มาจากชื่อ สุวรรณมาลี เมื่อสังเกตลักษณะนิสัยของนางสุวรรณมาลี และเปรียบเทียบกับแม่จัน ตามที่มีผู้กล่าวถึงไว้ในหนังสือหลายเล่ม ก็รู้สึกว่่าน่าจะเป็นไปได้ที่สุนทรภู่เอาแม่จัน มาเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างนางสุวรรณมาลี เพราะความสัมพันธ์ระหว่างแม่จันกับสุนทรภู่มีลึกซึ้งและมีเรื่องทุกข์ยากมามาก เช่น ในตอนรักกันที่แรก ก็ถูกกลโกงเขยและจำคุก เพราะแม่จันเป็นสาวชาววัง เป็นเหตุให้สุนทรภู่ต้องเดินทางไปเมืองแกลง ดังที่กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลง ในระยะต่อมาเมื่อไต่อยู่ด้วยกันฉันสามีภรรยา ก็ปรากฏว่ามีเรื่องทะเลาะวิวาทกันบ่อยครั้ง สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ในนิราศหลายเรื่องว่าแม่จันนี้ซึ้ง บางทีโกรธกันอยู่เป็นเวลานาน เช่น นิราศพระบาท

เจ้าคุณแก่นแสนโกรธพิโรธที่

แต่เคื้อนยี่จนย่างเข้าเคื้อนสาม^๑

ในนิราศสุพรรณ ซึ่งสุนทรภู่แต่งหลังจากเลิกกับแม่จันแล้ว ก็ยังคร่ำครวญถึงแม่จันอยู่

เสียดายสายสวาทไอ้

อวรณ์

รักพี่มีโทษกรรม

กับน้อง

จำจากพรากพลัดสมร

เสมอชีพ เรียมเอย

เสียนุชคู่หวางต้อง

แตกฟ้าผ่าสลาย^๒

^๑ สุนทรภู่, "นิราศพระบาท" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๔), หน้า ๕๑.

^๒ สุนทรภู่, "นิราศสุพรรณ" เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗.

นอกจากนี้ ในนิราศสุนทรภู่หลายเรื่อง ก็ไต่กล่าวถึงความหึงหวงของสตรี ว่าเป็นสิ่งที่ร้ายกาจมาก ขออย่าให้ไต่พบพานอีกเลยในชาติหน้า

สตรีหึงหนึ่งแพศยาหญิง

หึงสองสิ่งอย่าไต่ก็พิสมัย ๑

แต่ก็ปรากฏว่า เมื่อไปนมัสการปูชนียสถาน หรือปูชนียวัตถุใดๆ สุนทรภู่ก็มักจะอธิบายข้อให้เกิดซาติน้ำม่นรักมาก ๆ ไต่ครุรองสมใจเสมอ ไม่เคยปรากฏว่าจะอธิบายศึกษาค้นคว้าเรื่องความรักเลยสักครั้งเดียว

ภรรยาคนอื่น ๆ ของสุนทรภู่ เช่น แม่ม่วง แม่จิว ก็มีบทบาทมากในเรื่องนิราศเรื่องต่าง ๆ แต่ที่ปรากฏในพระอภัยมณีนั้น นายชนิด อยู่โพธิ์ ไต่ให้ข้อสังเกตว่า น่าจะเป็นแม่จิวที่สุนทรภู่ถ่ายทอดออกมาเป็นนางละเวงวันฉกา ทั้งนี้ นายชนิด ไต่กล่าวไว้ในเรื่อง ศัสดะคอนและเหตุการณในพระอภัยมณี ใจความว่า บทกลอนตอนที่นางสุลาสิวันขับให้นางละเวงวันฉกาฟัง เมื่อคอนหาพระอภัยมณีติดท้ายรถเข้าเมืองลังกา มีความว่า

ไอ้พระพายชายเฉื่อยเรื่อยเรื่อยรวิ

หนาวคองจิวจิวออกคอกไสว

เกสรจิวปลิวฟ้ามายาใจ

ให้หนาวในทรงขำสุคคล้ำกลืน ๒

บทกลอนตอนนี้ ตรงกับในนิราศพระประธมคอนที่กล่าวถึงคองจิวทุกคำ เว้นแต่ "ไอ้พระพาย" เปลี่ยนเป็น "น้ำค้างพรมลมเฉื่อย"

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า กล่าวถึงต้นจิวและแม่จิวว่า

ถึงบ้านจิวจิวต้นเตพพนาม

ไม่งอกงามเหมือนแม่จิวที่ผิวเหลือง

เมื่อแลพบหลวมพักรลักชำเลื่อง

คุปลคเปลื้อง เปล่งปลั่งกำลังโสม

๑ สุนทรภู่, "นิราศพระบาท" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๔๙๔), หน้า ๖๖.

๒ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๙), หน้า ๖๓๙.

๓ สุนทรภู่, "นิราศวัดเจ้าฟ้า" พ. ณ ประมวลมารก [หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชนี] ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๔๙๔), หน้า ๒๙๐.

และอีกตอนหนึ่งว่า

จนคิดคืนวันเรื่อยเรื่อยเรื่อยฉิว
แม้งิ้วงามนามงิ้วเส้นนี้ยาว

หนาวคอกงิ้วจ้วตนิให้คนหนาว
จะอุณราวนวม แม่นิ่งแอบอิง

นอกจากนี้ นายชนิดได้กล่าวอ้างว่า เพลงยาวบทหนึ่ง กล่าวถึงเรื่องคอกงิ้วคล้ายคลึงกับในเรื่อง พระอภัยมณี พระที่วัดเทพธิดาซึ่งเคยรู้เรื่องเพลงยาวบทนี้ เป็นผู้ออกกลอนให้ฟังว่า

แม่ขุ่พวงคองคอกงิ้ว
ถึงจะได้คอกฟ้าก็ไม่แล

จะหอบหิ้วนางนางไม่ห่างแห
จะชมแต่คอกงิ้วที่ลือลอย ๒

สุนทรภู่อาจได้รับความบันเทิงใจเกี่ยวกับเรื่องนางพระยาฝรั่งครองเมือง จากการที่ได้ยินข่าวเล่า ถึงควีนวิกตอเรีย ซึ่งครองราชย์กรุงอังกฤษสมัยเดียวกับสมัยสุนทรภู่ (ซึ่งในเรื่องนี้จะกล่าวละเอียดในหัวข้อที่ว่าควมขบถของสตรีในประวัติศาสตร์สมัยสุนทรภู่ ที่มีอิทธิพลต่องานเขียนต่าง ๆ) แต่โดยลักษณะท่าทางนิสัยใจคอ ของนางละเวงวันเดียวกับแมงิ้วใกล้เคียงกัน เช่นกล่าวว่าผิวเหลือง เต็มยาว รูปร่างบางระหง เป็นต้น ส่วนมากบทกลอนเกี่ยวกับคอกงิ้วที่คล้ายคลึงกันมากดังที่ยกมานั้น อาจเป็นไปได้ว่าสุนทรภู่อ้างถึงความรักอยู่กับแมงิ้ว จึงนำเอาชื่อมากล่าวไว้ในเรื่อง ตามวิสัยของสุนทรภู่ที่มักเอาบุคคลจริง ๆ เข้ากล่าวไว้ในงานของตนเสมอ

ผู้หญิงอีกสองคนที่นายชนิด กล่าวว่า มีตัวตนอยู่ในชีวิตจริง และได้เป็นแบบของตัวละครในเรื่องก็คือ แม่ศรีสาคร และแม่ศรีสาหงส์ แม่ศรีสาครนั้น กล่าวถึงในนิราศพระประสิทธิ์

๑ สุนทรภู่, "นิราศวัดเจ้าฟ้า" พ. ณ. ประมวลมารค [หม่อมเจ้าจันทระจิรายุ รัชนี้] ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๔๘๘), หน้า ๒๕๘.

๒ นายชนิด อยู่โพธิ์, ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม ๒๔๘๘), หน้า ๕๒.

<p>ยังเหลือแต่แม่ศรีสาครอยู่ จะเชิญเจ้าทำอะไรก็ไม่ลง และ แม่นแม่หมายข่าว โศกโศลกมี ไอ้เคราะห์กรรมจำตลาคนิราสร้าง เสียกายแต่แม่ศรี เจ้าพี่เอ๋ย</p>	<p>ไปส่งสู่เส่นนางสาวหงส์ ให้คนทรงเสียใจมิได้เซย เหมือนแม่ศรีสาครจะอ่อนแอ จะชวคเซยชวคชมภิมิรมย์ถนอม ^๑</p>
---	--

แม่ศรีสาครนี่น่าจะเป็นตัวนางเงือก เพราะลักษณะใกล้เคียงกันมากโดยเฉพาะชื่อศรีสาคร แปลว่าเป็นศรีแห่งแม่น้ำ นางเงือกก็น่าจะเป็นศรีแห่งแม่น้ำ หรือศรีแห่งน้ำได้ เพราะเป็นสัตว์น้ำ ลูกนางเงือกก็ชื่อว่า สุกสาคร ฉะนั้น แม่ศรีสาคร และนางเงือกน่าจะมีความเกี่ยวข้องกันอยู่พอสมควร

ส่วนแม่ศรีสาหงส์นั้น น่าจะเป็นแบบของนางผีเสื้อสมุทร เพราะตามที่บรรยายลักษณะรูปร่างของแม่ศรีสาหงส์ในบทละครของสุนทรภู่เรื่องอภัยนุราชนั้น ใกล้เคียงลักษณะของนางผีเสื้อมาก

<p>เมื่อขึ้น อยู่แต่ตัวเดียวคามาหลายปี นัยน์ตาพองสองดวงมคัลลอย นุ่งแคงหมวมพิศดูกาย</p>	<p>นางศรีสาหงส์คนทรงผี อายุสี่สิบสี่ปีปลาย ทำชคช้อยลอยเลิศเนคนาย ออกจากเรือนเคื่อนหงายกรีกกรายมา ^๒</p>
--	---

ทั้งในนิราศพระประชมและบทละครอภัยนุราช กล่าวว่า แม่ศรีสาหงส์เป็นคนทรง หมายความว่าเกี่ยวข้องกับผี โดยเฉพาะแม่ศรีสาหงส์ในเรื่องอภัยนุราช ปรากฏว่าถูกเหวคาหักคอตาย เพื่อจะเข้าสิงร่างนางแก้วแก้วท้าวอภัยนุราช นางศรีสาหงส์จึงมีลักษณะเป็นอมมนุษย์ ที่ดวงตาคูกรองให้เห็นว่าสวท่นองเกี่ยวข้องกับนางผีเสื้อในเรื่องพระอภัยมณี

^๑ สุนทรภู่, "นิราศพระประชม" ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๕๕), หน้า ๓๕๕.

^๒ สุนทรภู่, "อภัยนุราช" ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๕๕).

บรรดาตัวละครผู้หญิงที่กล่าวมานี้ แม้จะเป็นเพียงการสันนิษฐานว่า ตัวใหม่มีลักษณะคล้ายคลึงกับ บุคคลจริงคนในข้าง โดยที่ไม่อาจยืนยันให้แน่นอนให้ได้ แต่จากข้อมูลต่าง ๆ ก็เห็นได้ว่า สุนทรภู่ได้อาศัย บุคคลลักษณะของคนที่อยู่ใกล้ๆ มาสอดแทรกเข้าไปในตัวละครที่เกิดจากจินตนาการ ทำให้ตัวละครเหล่านั้นมีชีวิตจิตใจเหมือนคนจริง ๆ และมีลักษณะเฉพาะตัว ไม่เหมือนวรรณคดีไทยโดยมาก ซึ่งมักจะกำหนดลักษณะ ของตัวละครประเภทต่าง ๆ ไว้เหมือนกัน เช่น ตัวนางต้องสวยงาม อ่อนหวาน ซื่อสัตย์ จงรักภักดี ไม่มีปากไม่มีเสียง ทำให้ตัวละครเหล่านั้นกลายเป็น type character แห่งแห่ง ขาดความเด่นเฉพาะ ตัว แต่ตัวละครของสุนทรภู่นั้นมีความเป็นตัวของตัวเองปรากฏแจ่มชัด มีบุคลิกลักษณะเป็นตนเองเสมอต้น เสมอปลาย

นอกจากผู้หญิงที่มีลักษณะเด่นเป็นคน ๆ ไปแล้ว ยังมีผู้หญิงอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งน่าจะมามีอิทธิพลต่องานเขียน ของสุนทรภู่อยู่ไม่น้อย ได้แก่ ผู้หญิงชาววัง สุนทรภู่อยู่กับแม่ที่บ้านในบริเวณพระราชวังหลังมาตั้งแต่เด็ก ๆ เมื่อโตก็ได้เข้ารับราชการในวังเรื่อยมา ความคุ้นเคยกับสาวชาววังจึงปรากฏออกมาในผลงานต่าง ๆ ดัง จะพบว่า โอกาสใดก็ตามที่มีการบรรยายถึงจริตติกริยาของผู้หญิง สุนทรภู่ไม่ว่าจะกล่าวถึงจริตติกริยาของชาววัง อย่างละเอียดแจ่มแจ้ง ตั้งแต่ท่าทางภายนอก ไปจนถึงความรู้สึกนึกคิด ความเชื่อ ความนิยมต่าง ๆ ด้วย เมื่อพิจารณาว่าเสียงของถ้อยคำที่ใช้ จะรู้สึกได้ว่า สุนทรภู่ค่อนข้างจะเห็นชั้นจริตติกริยาชาววัง บางทีก็หนัก ไปถึงขั้นดูถูกหรือเห็นเป็นตัวตลก น่าขัน

ทั้งห้ามแหนแผ่นดินท้าวสิลราช

แสนสวาทพระอภัยจินไหลหลง

บ้างออกข่าวเอารูปลีให้ชมทรง

ต่างประจงแต่งตัวให้ยั่วชวน ๑

.....
บ้างเรียกขามาสีซี้ไกลให้

ขมิ้นไสน้ำสมระบมผิว

บ้างหวิมคมส้นข้างกันคิ้ว

บ้างบีบสิวใส่ยาฉัดหน้าพิบ ๒

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๓๕๐.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๗.

ในเวลาที่เกิดความวุ่นวายโกลาหลต่าง ๆ กิริยาท่าทางของชาววังจะถูกนำมากล่าวให้เห็นชัด หรือ บางทีก็สมเพศ แต่ในเรื่องพระอภัยมณีไม่ค่อยมีการล้อเลียนชาววังเท่าไรนัก

ผู้หญิงในชีวิตจริงของสุนทรภู่มีบทบาทและอิทธิพลค่อนข้างเขียนเป็นอย่างมาก นายเจือ สตะเวทิน ได้กล่าวว่

สุนทรภู่มองจะได้ความชำนาญจากการมีเมียมาก จึงรู้ธรรมชาตินิสัยของสตรีเพศได้ดี เมื่อสุนทรภู่อ แต่งหนังสือจึงขยายความรู้สึก และความคิดเกี่ยวกับผู้หญิงได้ถูกต้องตรงแท้ ตัวละครของสุนทรภู่มักนางเงือกหรือนางผีเสื้อ ในเรื่องพระอภัยมณีนั้น นักคึกคักเขียนในยุคหลัง ๆ เข้าใจว่า เป็นผู้หญิงที่สุนทรภู่อ ประสบมาในชีวิตจริง ๆ หนึ่งเอง... สุนทรภู่อจะต้องลำบากยากเข็ญเพราะผู้หญิงสักเพียงใดก็ตาม แต่ สุนทรภู่อก็ได้ลดจากผู้หญิงอย่างหนึ่งในการ ประพันธ์ ก็คือผู้หญิงคลใจสุนทรภู่อให้มีเรื่องอภิปรายและวิจารณ์ ผู้หญิง ได้มากทั้งทาง คำดีและร้าย ๑

✓ อิทธิพลจากวีรสตรี ในยุคนั้น

บทบาทตัวละครในเรื่อง พระอภัยมณีนั้น นอกจากจะเห็นได้ว่ามีเค้ามาจากลักษณะของบุคคลใกล้ชิด โดยเฉพาะบรรดาผู้หญิงที่พัวพันอยู่ในชีวิตของสุนทรภู่อแล้ว ยังปรากฏอิทธิพลของวีรสตรีและสตรีที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักยกย่องกันในสมัยนั้นด้วย เนื่องจากสุนทรภู่อเป็นกวีที่ชอบเก็บเอาเรื่องราวต่างๆ ที่ได้ยินได้ฟังมา สอดแทรกไว้ในเรื่องที่เขียน ดังที่จะเห็นจากการเล่าประวัติเมืองลังกาในตอนท้ายเรื่อง หรือเล่าคดีฝรั่ง ตามที่ได้ยินมา เรื่องราวบางตอนในพระอภัยมณีก็เก็บมาจากวรรณคดีอื่น เช่น ตอนรำภาสหรือ ฉาทัพเรือ ของศรีสุวรรณ น่าจะได้อามาจากสามก๊ก เป็นต้น

เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สุนทรภู่อนำมาสอดแทรกไว้ในเรื่อง ดังเช่นศึกเก้าทัพ คีเมืองมลิัก สุนทรภู่อได้รับความบันดาลใจมาจากศึกเก้าทัพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระเจ้าปดุง กษัตริย์

๑ เจือ สตะเวทิน, วรรณคดีและประวัติวรรณคดี (พระนคร : ธรรมวิศึกษา ๒๕๐๒) หน้า ๔๐.

พาส่งทัพใหญ่แก้ทัพ มาตีไทยพร้อม ๆ กัน เหตุการณ์ในการศึกครั้งนั้นเป็นที่เลื่องลือมาก เพราะพม่าเกณฑ์ทัพที่มีไพร่พลมากมายมหาศาล แต่ก็ไม่อาจเอาชนะไทยได้ คนไทยในสมัยนั้นคงรู้สึกภาคภูมิใจมาก โดยเฉพาะระยะนั้นเพิ่งเริ่มตั้ง เมืองใหม่ ความเข้มแข็งทางการทหาร เป็นสิ่งจำเป็นมากที่สุด สุนทรภู่คงมีความประทับใจในวีรกรรมนั้น ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผู้อื่น จึงได้นำเอาเค้าเงื่อนมาแต่งขึ้นเป็นศึกแก้ทัพตีเมืองฝลิก สุนทรภู่อธิบายว่า "ไทย" ในความหมายว่าเมืองฝลิก หรือ รมจักร ทุกครั้งไป

"ข้างพวกไทยให้ลามาไปถามซัก" ๑

นอกจากนี้ เหตุการณ์อื่น ๆ เกี่ยวกับการศึกสมัยรัชกาลที่สาม ก็มีปรากฏอยู่ในเรื่อง เช่น ในตอนที่เล่าถึง เมืองรมจักร ทำศึกกับท้าวอุเทน เมืองรมจักร เตรียมป้องกันโดย

ที่ปากน้ำสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง
ให้ลากปืนป้อมฝรั่งขึ้นจังกา

เอาไซซึ่งค่ายคูคูรักษา
คอยยิงข้าศึกให้บรรลัยลาย ๒

ในเรื่องนี้มีกล่าวถึงปืนชนิดหนึ่ง เรียกว่าเป็นปากปลา

แล้วยิงเป็นปากปลาสัญญาหยุด

อุตุอุตุลลิกกันเสียงหวั่นไหว ๓

เป็นปากปลานี้ เริ่มสร้างครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่สาม ดังที่ปรากฏความเป็นมาว่า ในครั้งที่เกิด กบฏเจ้าอนุ ได้มีการสร้างเรือที่ติดเป็นปากปลาขึ้น

เจ้าพระยามนทรสุกิจคettoเป็นเรือปากปลา ท้ายกำปั่นแปลง มีพลแจวได้สองข้างตลอดลำ ปากกว้าง ๕ ศอก ๑ คืบ ยาว ๑๑ วา ครั้นถวายตัวอย่างไป ทรงโปรดแล้ว เจ้าพระยามนทรสุกิจก็ทอขึ้นที่หน้าบ้านลำหนึ่ง พระราชทานชื่อ มหาพิไชยฤกษ์

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๘), หน้า ๘๘.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

ตามพงศาวดารกล่าวว่า ครั้งนั้นไค้ท้อเรือปากปลาขึ้นถึง ๓๐ ลำ ภัยเหตุที่หัวเรือชนิดนี้ทำเป็นรูปปากปลา ทั้งปืนใหญ่ยิงออกทางปากเรือนั้นได้ และเป็นที่ตั้งสำหรับยิงในเรือดังกล่าวนี้เรียกกันว่า ปืนปากปลา °

ในประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่สาม ขณะเมื่อพม่ารบกับอังกฤษ ไทยกับอังกฤษได้ทำหนังสือสัญญากันเป็นครั้งแรก แต่สัมพันธไมตรีกับอังกฤษไม่ได้แน่นแฟ้นนัก ดังที่ได้เกิดเหตุขัดเคืองภัยเรื่องพ่อค้าอังกฤษ ชื่อ ฮันเตอร์ ซึ่งเป็นที่หลวงอาวูชวิเศษประเทศพานิช เอกอำบันไฟเข้ามาขาย เจ้าพนักงานไทยไม่ซื้อ เกิดวิวาทกันขึ้น รัชกาลที่สามทรงซักเคื่อง โปรดให้ไล่ฮันเตอร์ไป ฮันเตอร์กล่าวว่าจะไปฟ้อง government อังกฤษ รัชกาลที่สามจึงโปรดเกล้าให้กรมหลวงวชิรญาณเรนคนไปเสริมสร้างป้อมที่สมุทรปราการ ทำหุ่นปักหลักคันโกแลน ซึ่งไร่นาสายข้ามแม่น้ำที่หลังป้อมมีเสื่อสมุทร ข้ามมาถึงปากคลองคันตะวันออก การป้องกันครั้งนี้ตรงกับข้อความที่เล่าการป้องกันเมืองมจกักร ไม่ผิดเพี้ยน

ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อพิจารณาตัวละครหญิงในเรื่องพระอภัยมณี นอกจากจะเห็นว่ามืออิทธิพลของผู้หญิงในวีรกรรมจริงของผู้แต่ง เข้ามาเกี่ยวข้องแล้ว ยังมีลักษณะของวีรสตรีปรากฏอยู่ชัดเจน โดยสุนทรภู่สร้างลักษณะความเป็นนักรบและความกล้าหาญ ตลอดจนความสามารถในการปกครองคน จากความมั่นคงจิตใจในวีรกรรมของสตรีเหล่านั้น สิ่งที่น่าสังเกตคือ ในสมัยอยุธยา ไม่ปรากฏว่ามีชื่อของวีรสตรีในประวัติศาสตร์เลย นอกจากสมเด็จพระศรีสุริเยทัย พระมเหสีในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งได้ทรงเสียสละพระชนมชีพ เข้าป้องกันพระราชสวามีในการทำศึกยุทธหัตถีกับพระเจ้าแปร แต่วีรกรรมของสมเด็จพระศรีสุริเยทัยเป็นการป้องกันที่เกิดจากสัญชาตญาณและความจงรักภักดี ประกอบกับความตกใจในภัยเฉพาะหน้า มิได้เกิดจากกลยุทธ์หรือการกระทำอันได้มีการเตรียมวางแผนไว้ก่อนเลย

ครั้งมาถึงรัชกาลที่หนึ่ง เมื่อพระเจ้าปดุงส่งทัพใหญ่เกณฑ์พม่าตีไทย ได้เกิดวีรสตรีขึ้นสองท่าน

° ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, กวีไหวหารโบราณคดี (พระนคร : แพร่พิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๐.

คือ ท้าวเทพสตรี และท้าวศรีสุนทร พฤติกรรมของท่านทั้งสองนี้ นอกจากจะแสดงถึงความกล้าหาญเคียด
เคี้ยวแล้ว ยังแสดงถึงความสามารถในการใช้อาวุธ การเป็นผู้นำ ตลอดจนการวางแผนการยุทธ ทั้ง
ที่มีปรากฏข้อความในพงศาวดารว่าดังนี้

ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปดุงให้เตรียมกองทัพที่จะเข้ามาตีไทย เกณฑ์คนทั้งในเมืองหลวง
และหัวเมืองขึ้น ตลอดจนคนเมืองประเทศราชหลายชาติหลายภาษา รวมพล ๑๔๕๐๐๐ คน จักรระบวน
หัต ๘ ทัพ ...

ทัพเรือนั้นให้ตีหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าลง ไปจนถึง เมืองถลาง ...

ฝ่ายกองทัพเรือของพม่าที่ยี่หวุ่นยกไปตีเมืองถลาง เมื่อตีเมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งที่อยู่ในระยะทางได้
แล้ว จึงข้ามไปตีเมืองถลาง ในสมัยนั้นเมืองถลางตั้งอยู่ปากเกาะข้าม หน้านอก (เดี๋ยวนี้เรียกว่า
เมืองถลางเก่า) พม่ายกทัพขึ้นตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ เวลานั้นประจวบพระยาถลางถึงแก่อนิจกรรม
เมื่อก่อนทัพพม่าจะมาถึง ยังไม่ใคร่ทรงตั้งพระยาถลางใหม่ คุณหญิงจันทร์ ภรรยาพระยาถลางคนที่ถึง
อนิจกรรม เป็นเชื้อแถวเจ้าเมืองถลางมาแต่ก่อน กับนางมุกน่องสาว จึงคิดอ่านกับกรรมการเมือง
ทั้งปวง เกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายใหญ่ ๒ ค่าย ป้อมกันรักษาเมืองเป็นสามารภ และคุณหญิงจันทร์กับนางมุก
นั้น อดจากกล้าหาญมิได้ขอต่อสู้ศึก กรรมการเมืองและชาวเมืองถลางก็มีน้ำใจช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ซำศึก
ทั้งผู้ชายผู้หญิง เข้มล้อมเมืองอยู่เดือนเศษ จะตีเอาเมืองถลางมิได้ หมกเสียบึงอาหาร ก็ต้องเลิกทัพ
กลับไป ...

ผู้มีความชอบในการสงครามครั้งนั้น ก็ทูลเสนอความชอบ คือ คุณหญิงจันทร์ ภรรยาพระยาถลาง
นางมุกน่องสาว ซึ่งเป็นหัวหน้ารักษาเมืองถลางไว้ได้นั้น ทรงตั้งคุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพสตรี ตั้งนางมุก
เป็นท้าวศรีสุนทร

นอกจากวีรสตรีสองท่านนี้แล้ว ในรัชกาลที่สามยังมีวีรสตรีอีกท่านหนึ่ง คือ ท้าวสุนารีย์ ผู้ซึ่งมีความ
ชอบเมื่อครั้งกบฏเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ เจ้าอนุวงศ์ถือโอกาสที่พม่ารบกับอังกฤษ
และมีข่าวลือว่า ไทยวิวาทกับอังกฤษนั้น ยกทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา โดยแจ้งแก่หัวเมืองรายทางว่า

๑ ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ภาค ๖, (พระนคร: กิจปาบบรรณาการ ๒๕๐๖).

กรุงเทพฯ มีหมายเกณฑ์ให้มาช่วยทำศึก ขณะนั้นเจ้าเมืองนครราชสีมาและปลัดเมือง ก็ทราบการอยู่ที่เมืองสุโขทัย เจ้าอนุา จึงยึดนครราชสีมาได้โดยง่าย และได้ส่งเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) ลงมาตั้งสระบุรี ทางกรุงเทพฯ ทราบข่าวกบฏ ก็เตรียมป้องกันพระนคร รัชกาลที่สาม โปรดให้กรมพระราชวังบวรศักดิพลเสนีย์ ยกทัพไปสระบุรี เจ้าราชวงศ์ราชวงศ์ชาวไทย ก็ยกหนีกลับนครราชสีมา เจ้าอนุาส่งให้กวาดต้อนชาวเมืองนครราชสีมาไปเวียงจันทร์ โดยเกณฑ์พม่าและโยสธร ในบรรดาผู้คนที่ถูกกวาดต้อนไปนั้น มีคุณหญิงโม ภรรยาพระยาปลัดเมืองรวมอยู่ด้วย คุณหญิงโมได้พยายามถ่วงการ เดินทางด้วยอุบายต่าง ๆ ทั้งยังได้สอนให้ชาวเมืองขออาหารจากพวกลาว เพื่อใช้ทำอาหาร ตัดพื้น และซ่อมแซมพาหนะ นอกจากนั้นยังได้ให้แอบเสียมไม้ไว้ให้แหลมคมสำหรับใช้เป็นอาวุธในยามจำเป็นด้วย ครั้นเดินทางมาถึงทุ่งสัมฤทธิ์ แขวงเมืองพิมาย เพี้ยรามพิไชย แม่กองควบคุมขบวนชาวเมือง สั่งให้หยุดพัก คุณหญิงโมก็วางแผนประจบพวกลาวด้วยเกล้าและคุณหญิง จนพากันหนีเมฆหมอกสติไปตาม ๆ กัน ครั้นตกคึก คุณหญิงโมก็นำชาวเมืองเข้าโจมตีพวกลาวที่กำลังนำเอาค่ายความประมาณ จนในที่สุดสามารถยึดค่ายได้ ข่าทัพพวกลาวล้มตายลงประมาณ ๒๐๐ คน แล้วจึงให้ตั้งมั่นอยู่ ณ ทุ่งสัมฤทธิ์นั้น จนเจ้าพระยามนครราชสีมายกทัพมาสมทบ เจ้าอนุา ยกทัพมาโจมตี คุณหญิงโมกับพระยาปลัดเมือง ออกต่อสู้ด้วยชนะ พอดีกับทัพจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าอนุา จึงถอยทัพหนีไปชัยภูมิ ... เมื่อเสร็จการปราบกบฏครั้งนี้ คุณหญิงโมได้รับแต่งตั้งเป็น ท้าวสุนทรนารี พระยาปลัดเมืองได้เป็นพระยามหิศราธิบดี

พฤติกรรมของวีรสตรีทั้งสามท่านนี้เกิดขึ้นในสมัยสุนทรภู่ทั้งสองครั้ง กล่าวคือ สึกเกล้าทัพเกิดในปี สุนทรภู่เกิดปี ๒๓๒๕ ห่างกันเพียงปีเดียว สุนทรภู่คงได้ฟังเรื่องราวจากผู้ใหญ่อย่างแน่นอน เพราะเป็นศึกครั้งสำคัญ ส่วนกบฏเจ้าอนุวงศ์เกิดในปี ๒๓๖๘ สุนทรภู่อายุได้ ๔๐ ปี แม้ว่าขณะนั้น สุนทรภู่จะมีใจอยู่ในราชสำนัก แต่ก็คงรู้เรื่องอย่างแน่นอนเช่นกัน ข้อพิสูจนที่ยืนยันว่าสุนทรภู่ทราบและสนใจศึกทั้งสองครั้ง คือการที่สุนทรภู่เก็บเอาเหตุการณ์ในการศึกมาแทรกไว้ ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น กบฏเจ้าอนุา นั้น สุนทรภู่เก็บเอามาแทรกไว้ในเรื่องศึกเจ้าละมาน โดยเล่าถึงการที่เจ้าละมานถูกจับใส่กรงประจาน ในลักษณะเดียวกับที่เจ้าอนุวงศ์ถูกพระยาราชสุภาวดีจับใส่กรงโดยพระบรมราชโองการของรัชกาลที่สาม เพื่อเป็นการประจานมิให้เอาเยี่ยงอย่าง เมื่อสุนทรภู่สนใจในเหตุการณ์ สึกเช่นนี้ ก็น่าจะเป็นไปได้ที่ว่าสุนทรภู่จะนำเอาเรื่องราวของวีรสตรีทั้งสามท่านมาใส่ไว้ในเรื่องที่ท่านเขียนด้วย โดยปกติสุนทรภู่ก็เป็นคนที่ตั้งใจสครีและได้

๑ ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ภาค ๖, (พระนคร: ผลิตาบรรณาการ ๒๕๐๑).

คลุกคลีกับสตรีอยู่เป็นนิจ การที่มีวีรสตรีเกิดขึ้นในสมัยนั้น คงเป็นที่สนใจของสุนทรภู่มากพอๆ อีกทั้งสุนทรภู่มีนิสัยเป็นคนชอบของแปลก ๆ เรื่องราวแปลกอยู่แล้ว ฉะนั้น ก็คงจะนำเอาเรื่องของวีรสตรีดังกล่าวมาประกอบเข้ากับลักษณะและบทบาทของตัวละครหญิงในเรื่อง คงจะเห็นได้ว่า ทั้งนางสุวรรณมาลี นางละเวง วิชา นางเสาวคนธ์ และตัวละครอื่น ๆ ล้วนมีฝีมือในการรบ มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ที่สำคัญที่สุดคือ มีความเป็นผู้นำ สามารถควบคุมปกครองคนและตัดสินใจแทนคนอื่น ๆ ได้ ลักษณะที่เป็นผู้นำอย่างแท้จริงนี้ ไม่ปรากฏว่ามีในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ แม้จะมีบทของผู้หญิงเกี่ยวกับการรบ แต่ก็เป็นเพียงการรบเมื่อจวนตัวหรือเมื่อจำเป็น แต่ไม่มีการกล่าวถึงการปกครองคนจำนวนมาก หรือการนำทัพเหมือนดังที่ปรากฏในเรื่องนี้

ลักษณะประกอบอีกประการหนึ่งคือ การบรรยายถึงความสง่างาม ความมีอำนาจของตัวละครหญิง เช่น นางละเวงวิชา เมื่อตอนที่ไปพบพวกโจรในป่า กล่าวว่

.....	พอเห็นคนขึ้นมาสง่างาม
ใส่หมวกเสื้อเครื่องระหนกเนาวรัตน์	แจ่มจาวีรสตรีมีศรีสยาม
ทั้งตราแก้วแพรวพราวคูาวราม	แลอร่ามรุ่งเรืองทั้งเครื่องม้า ๑

ครั้นในคอนพวกโจรกลุ่มรวมเข้ามา นางก็คิดว่า

จำจะออกบอกความนามกษัตริย์	เจ้าจังหวัดแวนแคว้นแดนสิงหล
มันอาศัยในแผ่นดินสิ้นทุกคน	ถึงฮับจนก็ไม่ควรจะชวนลาม ๒

ข้อความตรงนี้แสดงว่า นางละเวงวิชา นอกจากจะมีความสง่า มีอำนาจน่าเกรงขามอยู่ในตัวแล้ว นางยังมีความมั่นใจในตัวเอง มั่นใจในตำแหน่งของนาง แม้จะมาเพียงลำพัง ก็ไม่ได้มีความหวาดเกรง

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๔), หน้า ๕๔๔.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๔.

ผู้ใด ลักษณะองอาจกล้าหาญ เชื่อนั้นในตนเอง เช่นนี้เป็นลักษณะของ ผู้นำอย่างแท้จริง

นางสุวรรณมาลีก็มีความองอาจ เชื่อนั้นในฝีมือของตนเช่นเดียวกัน ดังเช่นตอนที่รู้ข่าวศึกอุศเรนยกทัพมาถึงเมืองผลิก พระอภัยมณีนั้น "ใจความให้ขามศึก" ส่วนนางสุวรรณมาลีปรากฏว่า

ทั้งโถมยงนงลักษณอัคเรศ

รู้ไครเพพพอใจรบไม่หลบหนี

เคยมรบเรือเช็ดถือฝีมือดี

..... ๑

ตัวละครหญิงอื่น ๆ เช่น เสาวคนธ์ รัถยาสะหรี ก็มีลักษณะเป็นผู้นำที่องอาจ แก่กล้าและเชื่อนั้นในตนเองเช่นเดียวกัน ซึ่งทั้งนี้ หากจะกล่าวว่ สุนทรภู่ได้รับความบันดาลใจส่วนหนึ่งจากบทบาทของวีรสตรีในประวัติศาสตร์สมัยนั้น ก็คงไม่ผิดพลาดเกินไป

อนึ่ง สุนทรภู่อาจได้รับความบันดาลใจเกี่ยวกับเรื่องการใหญ่หญิงกรองเมือง มาจากข่าวที่อังกฤษมีผู้หญิงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือ ควีนวิกตอเรีย ซึ่งเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ตรงกับรัชกาลที่ ๓ พ. ๗ ประมวลมารภักกล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ ตอนหนึ่งว่า สุนทรภู่ น่าจะใคร่เรื่องที่อังกฤษมีพระราชินีครองประเทศ เพราะในสมัยนั้นมีฝรั่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยแล้ว สุนทรภู่เองก็เคยอยู่ในราชสำนัก คงจะมีความรอบรู้ในเรื่องเหล่านี้ดีพอสมควร อาจจะนำเอาเค้าเรื่องนำมาแต่งให้ดุษฎีหญิงกรองดังกา เพราะในขณะนั้น ดังกาก็ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษอยู่ด้วย ๒

ข้อสันนิษฐานอีกแนวหนึ่งคือ ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า เรื่องนางละเวงวิฑพานน่าจะได้แก่มากจากนิยายอาหรับราตรี เรื่องหนึ่งซึ่งกล่าวถึงนางพระยาถือศาสนาคริสต์ตั้งรบกับเจ้าชายอิสลาม ได้พบกันกลางสนามรบแล้วเกิดรักกันขึ้น ๓

ข้อสันนิษฐานนี้ อาจตรงกับความจริงก็ได้ เพราะสุนทรภู่มีความรอบรู้มากเกี่ยวกับนิทาน

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๔๐๗.

๒ พ. ๗ ประมวลมารภัก (ม.จ. จันทรจิรายุ รัชนี้) ประวัติคำกลอนสุนทรภู่ (พระนคร : แพรพิทยา ๒๕๕๕), หน้า ๑๖๕.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๕

และวรรณคดีต่าง ๆ สุนทรภู่อาจได้คำมาจากวรรณคดีเรื่องหนึ่ง เรื่องใดตามที่สันนิษฐานนี้ก็ได้ เพราะลักษณะของตัวละครบางตัวก็เห็นได้ว่า ถอดมาจากตัวละครในวรรณคดีอื่น เช่น นางวาดี ซึ่งมีผู้เห็นควยเป็นจำนวนมากว่า น่าจะมาจากนางจงลีฉุน ในเรื่องเลียดก๊ก ซึ่งนางจงลีฉุนนั้นมีลักษณะกึ่งที่พรรณานางไวว

นางจงลีฉุนคนนี้มีสติปัญญาเฉียบแหลมหนัก แกร่งรูปร่างนั้นพิสด จักบุกลวง จมูกยาว หน้าผากใหญ่ กอดสั้น เท้าโต มือโต นิ้วมือนั้นยาว หิ้งสูงทั้งใหญ่ สีตัวดำเหมือนทาหมึก นุ่งกางเกงเกา ใส่เสื้อขาด

ในตอนที่จงลีฉุนไปหาดยออง กล่าวว่า

ตัวเรานี้ชื่อ ฉุน แซ่จงลี อยู่บ้านบุเอียน แขวงเมืองเจ อายุได้ ๔๐ ปี ยังไม่ยั่ว กิดจะใคร่ไต่กัก แต่ชายผู้ใดเขาไม่ชอบใจ วันนี้ได้ยินเสียงขับร้องอ้ออิงจึงรู้ว่า ดุยอองพาดรยา ออกมาเล่นบานใหม่ เราจึงยอมอยู่กับดยออง จะขอเป็นเมียหลวง

ลักษณะรูปร่างและบทบาทของนางจงลีฉุนคล้ายคลึงกับนางวาดีมากที่สุด เมื่อย้อนไปพิจารณาเรื่องเพลงปี่ของเคียวเหลียงในเรื่องไซฮัน ทำให้เห็นว่า เรื่องจีนน่าจะมีอิทธิพลมากต่องานของสุนทรภู่ ทั่วในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ นั้น เรื่องจีนแพร่หลายมากขนาดมีการแปลโดยพระบรมราชโองการ ดังเช่น สามก๊ก ไซฮัน แปลในรัชกาลที่ ๑ เลียดก๊ก แปลในรัชกาลที่ ๒ คำว่าเรื่องบางคนก็เห็นว่าน่าจะได้อิทธิพลมาจากเรื่องจีนเหล่านี้ เช่น การออกอุบายเฆมาเรือ เป็นต้น

ขอสนับสนุนที่ว่าสุนทรภู่น่าจะได้รับอิทธิพลจากเรื่องจีน ก็ได้แก่ลักษณะสิ่งของและธรรมเนียมจีนที่กล่าวไว้ในเรื่องพระอภัยมณี เช่น การเขียนหนังสือใส่มือเสื้อ บาทหลวงบีไปได้เขียนหนังสือที่จะช่วยแก้ไขเหตุการณ์เมื่อเข้าพบกับขันโทแก่ยุพามกาและสุลาวัลย์ หนังสือนั้นซ่อนไว้ในมือเสื้อมือเสื้อที่จะซ่อนหนังสือได้นั้นต้องเป็นมือเสื้อแบบจีน มีชายพนักวางพอนที่จะซ่อนของไว้ได้

⊗ ตามที่กล่าวมานี้พอจะสรุปอิทธิพลที่มีต่อตัวละครหญิงในเรื่องได้ ๒ ประการ คือ

๑. อิทธิพลที่มาจากบทบาทของวีรสตรีและสตรีที่มีชื่อเสียงในประวัติศาสตร์ หรือในเหตุการณ์สมัยนั้น สุนทรภู่นำ ลักษณะของสตรีเหล่านั้นมาสร้างในแง่ของบทบาททางสังคม และหน้าที่ต่อบุคคลอื่น ในงานนี้เห็นว่าสุนทรภู่ให้ความยกย่องแก่สตรีมาก ไม่ปรากฏว่ามีข้อความที่กล่าวว่า

สตรีมีฐานะคอยกว่าบุรุษเลย ตรงกันข้ามกลับให้สิทธิแก่สตรีทั้ง การการศึกษา การปกครอง ก็น่า
กล่าวมาแล้ว

๒. อิทธิพลที่มาจากผู้หญิงที่มีส่วนเกี่ยวข้องในชีวิตของสุนทรภู่ เจน - แม่จัน แม่จิว
สุนทรภู่ นำเอาลักษณะนิสัยเฉพาะตัวมาสอดแทรกให้แก่ตัวละคร เป็นลักษณะประจำตัวที่ไม่เกี่ยวกับ
กับฐานะทางสังคม เช่น แม่จันภรรยาคนแรกมีนิสัยขี้หึง สุนทรภู่ก็นำนิสัยนี้มาสอดใส่ให้แก่สุวรรณมาลี
หรืออาจนำเอาลักษณะรูปร่างหน้าตา มาสร้างเป็นลักษณะของตัวละครดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในข้อนี้ ไม่อาจ
ยืนยันได้แน่นอน นอกจากจะเป็นการเสนอความคิดเห็นอันมีข้อมูลประกอบที่น่าจะเป็นไปได้ ลักษณะ
เหล่านี้ทำให้ตัวละครของสุนทรภู่มีชีวิตจิตใจ มีความสมจริง และมีบทบาทที่น่าติดตามอันเป็นสิ่งที่เด่น
อย่างหนึ่งในงานของสุนทรภู่

๓.๓ ตัวละครที่เป็นอมตะ

โดยทั่ว ๆ ไป นิยายโรมานซ์ของตะวันตก หรือเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย มักมี
ลักษณะตรงกันอยู่ประการหนึ่งคือ การสร้างตัวละครที่เป็นอมตะ ซึ่งมีบทบาทโลกเอนพิสการ แต่
จะต้องไม่ใช่ตัวเอกของเรื่อง เมื่อศึกษากำเนิด ลักษณะ และบทบาทของตัวละครเหล่านี้แล้ว ก็พอจะ
รวบรวมได้ว่า มีลักษณะแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ

ก. เป็นตัวละครฝ่ายดีที่มีอำนาจพิเศษอย่างหนึ่งอย่างใด หรือ หลายอย่าง อันจะมาช่วย
เสริมอำนาจหรือความเก่งกล้าสามารถของตัวเอกให้เด่นขึ้น เพื่อช่วยแก้ไขอุปสรรค และปัญหาต่าง ๆ
ที่ตัวเอกต้องเผชิญในท้องเรื่อง ตัวละครเหล่านี้อาจปรากฏขึ้นเป็นครั้งคราว เฉพาะเมื่อเกิดกรณี
คับขันขึ้น ครั้นแก่ข้อขัดข้องสำเร็จแล้วก็หมดบทบาทไป หรืออาจปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่องโดยทำหน้าที่
ที่เป็นผู้ช่วย หรือผู้ใกล้ชิดของตัวเอกในการผจญภัยต่าง ๆ ตัวละครที่ปรากฏในลักษณะแรกนั้น วรรณ-
คดีไทยมักกำหนดให้เป็นอมตะประเภทเทวดา หรือผู้วิเศษ, ฤาษี เพื่อให้ช่วยแก้สถานการณ์คับขัน
ของตัวเอก ตัวละครที่ปรากฏน้อยที่สุดในวรรณคดีไทย คือ พระอินทร์ ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยของ
ตัวเอกในวรรณคดีหลายเรื่อง โดยเฉพาะวรรณคดีที่มาจากชาดก เช่น สังข์ทอง มโนห์รา (สุชน
ชาดก) กากี หรือเรื่องอื่น ๆ เช่น มณีพิไชย แก้วหน้าม้า เป็นต้น บางทีก็ปรากฏในรูปของเทวดา

หรืออุกขเทวา เช่น ในสมุทรโฆษ ตัวละครเหล่านี้ไม่มีลักษณะเฉพาะตัว เป็นเพียงตัวละครรูปแบบ (type character) ซึ่งปรากฏเหมือน ๆ กันในวรรณคดี เช่นเดียวกับตัวละครที่ปรากฏในลักษณะที่ ๒ คือ มีบทบาทตลอดเรื่องหรือเกือบตลอดเรื่อง โดยทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยตัวเอง ประเภทนี้อาจมีลักษณะเฉพาะตัวเป็นจุดเด่น เช่น นางแมวในเรื่องไชยเชษฐ์ สิงหราในเรื่องสังข์ศิลป์ไชย เป็นต้น แต่โดยมาก ตัวละครประเภทนี้มักมาในรูปของสัตว์พาหนะประจำตัวมากกว่าอย่างอื่น เช่น ม้าของพระรถ ม้าสีหมอกของขุนแผน

ข. เป็นตัวละครฝ่ายชั่ว ซึ่งจะต้องพ่ายแพ้ไปในที่สุด ตัวละครประเภทนี้มักมาในรูปยักษ์มากที่สุด นอกจากนั้นก็อาจเป็นปีศาจ หรือสัตว์ที่มีฤทธิ์เป็นพิเศษ บทบาทของตัวละครเหล่านี้ ก็มักจะเป็นทำนองเดียวกัน เช่น เป็นตัวการลักเอาพระเอกหรือนางเอกไป ทำให้เกิดการติดตามผจญภัยกันจนวาย หรือมีเดื่อนั้นก็เป็นพ่อของนางเอกซึ่งต้องถูกพระเอกฆ่าตาย ตามทำนองของเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ทั้งหลาย

ตัวละครทั้งสองประเภทนี้ เท่าที่ปรากฏในวรรณคดีไทยทั่ว ๆ ไป มักจะมีลักษณะและบทบาทคล้ายคลึงกัน ไม่มีลักษณะเฉพาะตัวที่เป็นจุดเด่น ผู้อ่านจึงไม่ค่อยมองเห็นความสำคัญ หรือไม่ค่อยจดจำชื่อเสียงเรียงนาม และมักเป็นตัวละครแบบที่เรียกว่า flat character คือผู้แต่งวาดภาพให้เห็นเพียงด้านเดียว เท่าที่จำเป็นแก่เนื้อเรื่อง เช่น ตัวยักษ์ที่เป็นผู้ร้าย ก็อาจจะบรรยายความน่าเกลียดน่ากลัว ฤทธิ์อำนาจ และนิสัยพาล หยาบข่า ถ้าเป็นตัวฝ่ายดี ก็มักจะกล่าวถึงความสามารถหรืออำนาจพิเศษที่จะช่วยแก้สถานการณ์คับขันแต่ละครั้งเท่านั้น ดังนั้นแม้ว่าตัวละครเหล่านี้จะมีบทบาทปรากฏอยู่เสมอในวรรณคดี ก็เป็นแต่เพียงส่วนประกอบอย่างหนึ่งซึ่งผู้แต่งและผู้อ่านไม่ค่อยได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษนัก

แต่ในเรื่องพระอภัยมณี ปรากฏว่า ตัวละครประเภทมนุษย์ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวและมีบทบาทที่แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งจงใจสร้างอย่างประณีตให้สัมพันธ์กับเนื้อเรื่อง จากตัวละครอื่น ๆ ด้วย ตัวละครเหล่านี้จึงมีความสำคัญในตัวเองที่จะทำให้ผู้อ่านสามารถจดจำบทาลักษณะ นิสัยใจคอได้ เหมือนกับตัวละครเอกของเรื่อง ตัวละครมนุษย์ในเรื่องนี้ที่สมควรจะนำมากล่าวให้ละเอียดอีกได้แก่ นางผีเสื้อ นางเงือก ยอดคอด และนางสุนี

นางเงือก

สุนทรภู่อาจได้ความคิดเรื่องเงือกมากจากนางสุพรรณมัจฉาในรามเกียรติ์ หรืออาจได้ความคิดมาจากนิทานพื้นเมืองเกี่ยวกับนางเงือก ดังเช่นที่มักจะเล่ากันว่า นางเงือกชอบขึ้นมานั่งริมหาด เวลาเดือนเพ็ญ ร้องเพลงและสาธยายกวีท่องคำ ถ้าใครเก็บหัวนางเงือกได้แล้วไปคืนให้ ก็จะได้เกิดมีอาภรณ์มอมจับปวด หรือบางที ถ้ามีผู้ชายผ่านไป หรือไปเล่นน้ำในบริเวณที่มีนางเงือก อาจถูกดูดเอาไปเป็นสามี หรืออาจถูกดูดเลือดจนตาย เรื่องราวทำนองนี้คล้าย ๆ กับนิทานนางเงือกของฝรั่งหลายเรื่อง ที่เล่าถึงนางเงือกมาได้กับมนุษย์ แต่แล้วในที่สุดก็กลับลงทะเลไป แม้จะมีลูกกับมนุษย์แล้วก็ตาม *

นักวรรณคดีหลายท่านอธิบายว่า เงือก เป็นสัตว์ประเภทเดียวกับ งู ดังเช่นที่มีคำกล่าวโบราณว่า "เมื่อยาหลงลง เลื่อนน้ำเข็นเยือก ระวังตัวกลัวเงือกและงูทองน"

ในเรื่อง "ภูมิศาสตร์สุนทรภู่" ของกาญจนาภรณ์ ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับเงือกไว้อย่างละเอียด และได้ให้ความเห็นว่า เงือกในเรื่องพระอภัยมณีนั้น มีลักษณะก่อนไปทางเงือกฝรั่ง ซึ่งมีลักษณะเป็นนกครึ่งปลา และพูดได้ ไม่ใช่เงือกในลักษณะงู นอกจากนี้ นายธนิต อยุธยา ได้อธิบายเรื่องเกี่ยวกับเงือกไว้ในภาคผนวกของเรื่อง "ตัวละครและเหตุการณ์ในเรื่องพระอภัยมณี" อย่างละเอียดเช่นกัน รวมความได้ว่า เงือกที่เป็นสัตว์น้ำจริง ๆ นั้น เป็นพวกที่เรียกว่า ปลาพญานก หรือฝรั่งเรียกว่า Sea-cow เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม ส่วนเงือกในนิยายเป็นพวกครึ่งคนครึ่งปลา มีรูปลักษณะงดงาม และส่วนมากกล่าวถึงแต่เงือกผู้หญิง ส่วนเงือกในเรื่องพระอภัยมณีนั้นมีทั้ง เงือกชายเงือกหญิง และมีทั้งเงือกที่พูดได้กับที่พูดไม่ได้อีกด้วย

ความคิดในเรื่องนางเงือกของสุนทรภู่ นี้ว่าแปลกใหม่สำหรับวรรณคดีไทย เพราะไม่เคยปรากฏมาก่อนในวรรณคดีอื่น ๆ แม้นางสุพรรณมัจฉาในเรื่องรามเกียรติ์ ก็ชวนให้คิดถึงว่าเป็นปลา มากกว่าเป็นเงือก ตามเรื่องกล่าวว่า ทศกัณฐ์แปลงเป็นปลาไปได้กับปลาตัวเมีย เกิดเป็นนางสุพรรณมัจฉาครึ่งคนครึ่งปลา แต่ที่เข้าใจเรียกในเรื่องนี้ก็มักเผลอว่าเป็น "นางมัจฉา" ไม่ได้ใช้คำว่า

* กาญจนาภรณ์, ภูมิศาสตร์สุนทรภู่ (พระนคร : รวมสาส์น ๒๕๑๓), หน้า ๒๖๔ - ๒๖๕.

สมพาสเงือกเยือกเย็นเหมือนเลนน้ำ

คอยเฉื่อยฉ่ำชื่นชมด้วยสมหมาย ๑

ลักษณะที่น่าสังเกตุคือ พระอภัยมณีไม่ไ้กล่าวถึงวาทันนางเงือกเลยในตอนต้น เมื่อตอนที่กล่าวไ้โลมให้นางปลงใจก็เพียงแต่ว่า

เจ้าพาพี่น้องรอดไม่วอดวาย

กุลของสายสวาทล้นคณา

จะปกป้องกรองคูไม้รูร้าง

ไม้เว้นวางวายประโลมโฉมมัจฉา

ประสาชากฝากรักกันสองรา

แกวگانคาควงจิตอย่าบิดเบือน ๒

ถ้านางเงือกค้านว่า ต่างชาติต่างเผ่าพันธุ์กัน พระอภัยมณีได้แก้ว่า

ถึงต่างชาติวาสนาไ้มาพบ

ก็ควรคบเคียงชมประสมสอง

เจ้าโฉมงามทรามสงวนนวลละออง

อย่าชังชองคิกหมางระคางใจ

ประเวณีมีทั่วทุกตัวสัตว์

ไม้จำกัดห้ามปรามตามวิสัย

นากมนุญย์ครุฑาสุราลัย

สุดแต่ใจปรองทองจะกรองกัน

เจ้ากับพี่น้องเห็นเป็นกุศล

จึงหนีพนมารมาไม้อาสน์

จะเคียงคู่ขึ้นทุกคืนวัน

โอ้เจ้าขวัญนิยนาไ้ปราณี ๓

จะเห็นว่า พระอภัยมณีไม่ไ้กล่าวถึงเรื่องรักเลย แม้ในตอนที่จะลาไปกับเรือของท้าวสีลราช พระอภัยมณีก็ปลอบใจนางเพียงว่าอีกสักปีครึ่งจะมารับไปไ้ด้วย ถ้านางเฝ้าไ้ไ้ก็อ้อนวอนให้เลิกร้อง-ให้ เลิกตรอมใจ ไ้โดยอ้างว่า

ถ้าโฉมฉายวางวายางเหมือนอย่างว่า

เหมือนแกลงซาผัวรักไ้ตัดกษัย

จงผ่อนตามทรามถนอมอย่าตรอมใจ

เหมือนช่วยไ้พี่ยาไปธานี ๔

๑ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๕.

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

อาจกล่าวได้ว่า พระอภัยมณีไม่ไ้เห็นนางเงือกมีความหมายอีกต่อไปแล้ว เพราะขณะนั้นได้พบกับนางสุวรรณมาลี ซึ่งพอบพบเข้าก็รักจับใจในทันที ฉะนั้นแม้พระอภัยมณีจะไ้กล่าวนางเงือกอย่างอาลัยสักเท่าใดก็ตาม เห็นไ้ว่า นางเงือกนั้นมีความหมายน้อยแล้วสำหรับพระอภัยมณี เพราะได้พบที่หมายใหม่ การที่ไ้นางเงือกเป็นเพียง "คอยเฉื่อยฉำชื่นชมถวายสมหมาย" เท่านั้นเอง การที่พิจารณาบทบาทของนางเงือกดังที่กล่าวมานี้ อาจเห็นว่าเป็นการลากเข้าความกตอย่างฝรั้งก็จริง แต่เมื่อสังเกตลักษณะเนื้อความในเรื่องก็น่าสนใจและเข้าเค้าที่จะเป็นไปไ้ แต่บิไ้หมายความว่า สุนทรภู่ตั้งใจสร้างนางเงือกขึ้นด้วยความคิดนี้ เป็นแค่เพียงเสนอให้พิจารณาบทบาทนางเงือกในแง่หนึ่งซึ่งมีความน่าสนใจพอสมควร

นางผีเสื้อสมุทร

นอกจากนางเงือก บทบาทของตัวละครอมมุขอีกตัวหนึ่งคือ นางผีเสื้อ ก็อาจจะตีความว่าเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับสัญลักษณ์อื่น ๆ ในเรื่อง นอกเหนือไปจากแง่ของสัญลักษณ์ทางเพศที่แสดงถึงความกตกันในจิตใจสำนึกอันเกิดจากความไม่สมปรารถนา หรือความหวาดกลัวเพศตรงข้าม นางผีเสื้อและนางเงือกเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความขัดแย้งกันตรงกันข้าม ฝ่ายหนึ่งดูร้าย บังคับข่มขืนใจ ทำให้ไ้ได้รับความทุกข์ยากลำบากอยู่เป็นเวลานาน อีกฝ่ายหนึ่งอ่อนหวานสวยงาม ยอมอยู่ในวาจาทุกประการ แต่กลับเป็นผู้ที่ช่วยให้พ้นความทุกข์ยากมาได้ จะเห็นว่สุนทรภู่ไ้แฝงความขัดแย้งไว้ในลักษณะตัวละครสองตัวนี้ กล่าวคือ นางผีเสื้อนั้นรูปร่างน่าเกลียด นิสัยดูร้าย แต่ในที่สุดก็พ่ายแพ้พระอภัยมณี ส่วนนางเงือกอ่อนโยนนุ่มนวล แต่กลับมีความสามารถช่วยไ้พระอภัยมณีหนีพ้นนางผีเสื้อไ้ ถ้าไ้ได้นาง พระอภัยมณีก็ถึงหนีไม่พ้น ความขัดแย้งทำนองนี้ว่าสังเกตว่ปรากฏหลายลักษณะในเรื่อง เช่น ลักษณะขัดแย้งระหว่างสุคตากับมังคลา ซึ่งต่างก็เป็นลูกของพระอภัยมณีด้วยกัน แต่พฤติกรรมต่างกันอย่างตรงกันข้าม เป็นต้น

ตัวละครประเภทอมมุขอีก ๒ ตัว คือ ย่องตอค กับนางสุนีนัน จักอยู่ในฝ่ายร้ายเหมือนกัน แต่มีกำเนิดต่างกันเป็นตรงกันข้าม ย่องตอคเป็นอมมุข แต่มีความเป็นอยู่เหมือนผีด้วย เหตุที่ไปอยู่กับผีจึงกลายเป็นกริ่งคนกริ่งผี ส่วนนางสุนีนันกำเนิดมาจากสายฟ้า ขุนทิมาเกิดเป็นยูช่วยมังคลาตามบัญชาของเวทคา นางสุนีนันมีอิทธิพลมากกว่าย่องตอคด้วยซ้ำไป แต่เมื่อกลางถึงความเค้นแล้ว ย่องตอคเค้นกว่านางสุนีนันมาก สุนทรภู่ไ้สร้างย่องตอคให้เป็ตัวละครที่มีลักษณะแปลกประหลาด จึงเป็นที่จดจำ

กันได้ดี กาญจนากพันธุ์ กล่าวว่า สุนทรภู่อาจได้เข้ามาจาก เดียวใจเอง ทหารเอกใจเรื่อง
 ส่วยถึง ซึ่งถูกเกณฑ์ที่ตา ลูกตาหลุดออกมาจึงกินเข้าไปในท้อง เช่นเดียวกับของตอกที่ถูกผู้หญิง
 ถีบจนนัยน์ตาหลุด จึงกลืนเข้าไป เพราะเสียดาย ของตอกนั้นถ้าเทียบกับนางสุนีจะเห็นว่ากนละชั้นกัน
 ของตอกเป็นผู้ช่วยที่มีอำนาจพิเศษจริง แต่ก็จืดอยู่ในชั้นต่ำต้อยมาก ส่วนนางสุนีถือเป็นระดับผู้วิเศษ
 กำนันศักดิ์สูง อำนาจก็มาก นางสุนีเป็นผู้ช่วยมังกลาอยู่ตลอดเวลา ทำนองเดียวกับที่นางเงือกช่วย
 พระอภัยมณี แต่นางเงือกช่วยด้วยความสงสารและความจำเป็น นางสุนีช่วยมังกลาเพราะบัญชาของ
 เทวดา

สิ่งสำคัญที่ตองการชี้ให้เห็นในเรื่องของตัวละครที่เป็นอมมนุษย์เหล่านี้ คือ ลักษณะที่สุนทรภู่สร้าง
 ขึ้นสำหรับตัวละครแต่ละตัวโดยเฉพาะ ไม่ได้เป็น type character แต่มีความเป็นตัวของตัวเองอย่าง
 แท้จริง อันเป็นความสามารถที่เด่นประการหนึ่งของสุนทรภู่ คือความสามารถในการวาดตัวละครให้
 มีลักษณะเด่นประจำตัวเหมือนกับเป็นบุคคลจริง ๆ ในขณะที่แต่งเรื่องนี้ สุนทรภู่คงไม่ได้มีเจตนาที่จะ
 สร้างตัวละครเหล่านี้ให้เป็นสัญลักษณ์แทนสิ่งนั้นสิ่งนี้โดยตรงก็จริง แต่สังเกตได้ว่า สุนทรภู่มองความ
 ประณีตในการที่จะเชื่อมโยงตัวละครเหล่านี้เข้าด้วยกัน ให้อยู่ในระบบสัญลักษณ์ที่เกี่ยวเนื่องผูกพันกัน
 โดยตลอด ทั้งในค่านตัวละครกับตัวละคร และตัวละครกับฉาก รวมทั้งฉากกับแก่นเรื่องด้วย

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย